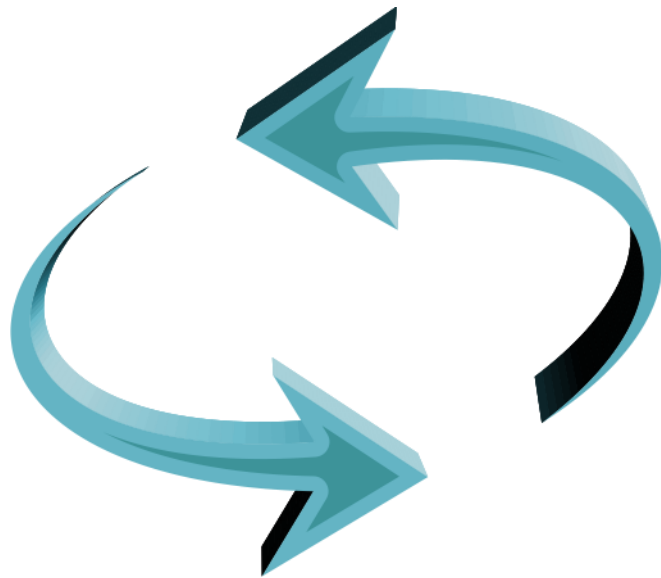

Interactie tussen Quality of Place & Quality of Life

**de concepten kwaliteit van de leefomgeving en
kwaliteit van leven verbonden**

Interactie tussen Quality of Place & Quality of Life

de concepten kwaliteit van de leefomgeving
en kwaliteit van leven verbonden

In Fact.

RIGO RIGO Research en Advies
Woon- werk- en leefomgeving

i.o.v. Ministerie van BZK

16 oktober 2015

Kees Leidelmeijer (In Fact)

Wilma Bakker (RIGO)

Jan Scheele-Goedhart (RIGO)

Inhoud

Inleiding.....	1
Deel 1: naar een conceptueel kader.....	2
1. Achtergrond.....	2
2. Quality of place.....	5
2.1. Vergelijking van steden.....	6
2.2. De directe leefomgeving – schaal en dimensies.....	10
2.3. Conclusie.....	14
3. Quality of life.....	16
3.1. Domeinen van kwaliteit van leven.....	16
3.2. De omgeving als onderdeel van kwaliteit van leven.....	18
3.3. Objectief en subjectief.....	21
3.4. Conclusie.....	23
4. Verbinding kwaliteit van de leefomgeving en kwaliteit van leven.....	25
4.1. Invloed van de leefomgeving op kwaliteit van leven.....	27
4.2. Invloed van de mens op de kwaliteit van de leefomgeving.....	28
4.3. Op zoek naar mechanismen.....	31
4.4. Conceptueel kader.....	33
Deel 2: Op zoek naar evidentie.....	37
5. Gezondheid.....	38
5.1. Milieu / hinder en risicofactoren.....	38
5.2. Publieke ruimte.....	40
5.3. Woningvoorraad.....	42
5.4. Voorzieningen.....	43
5.5. Culturele en institutionele factoren.....	43
5.6. Bevolkingssamenstelling.....	44
5.7. Overlast en criminaliteit.....	46
5.8. Samengevat: gezondheid en omgevingskwaliteit.....	47

6.	Veiligheid en onderdak	49
7.	Welvaart.....	49
7.1.	Milieu / hinderfactoren	49
7.2.	Risico's.....	50
7.3.	Publieke ruimte.....	51
7.4.	Woningvoorraad	51
7.5.	Voorzieningen.....	53
7.6.	Culturele en institutionele factoren.....	54
7.7.	Bevolkingssamenstelling.....	54
7.8.	Overlast en criminaliteit.....	58
7.9.	Samengevat: welvaart en omgevingskwaliteit	59
8.	Gelijke behandeling en kansen.....	60
8.1.	Gelijke kansen op de arbeidsmarkt.....	61
8.2.	Gelijke kansen op onderwijs	62
8.3.	Gelijke kansen op zorg.....	62
8.4.	Gelijke behandeling.....	63
8.5.	Samengevat: omgevingskwaliteit en gelijkheid.....	63
9.	Zelfactualisatie, welzijn	65
9.1.	Sociale cohesie en sociaal kapitaal	66
9.2.	Buurtparticipatie	68
10.	Conclusie.....	70
Bijlage 1	Geraadpleegde literatuur.....	77
Bijlage 2	Geraadpleegde deskundigen.....	85

Inleiding

Dit rapport bevat de uitkomsten van een beknopte literatuurstudie naar de begrippen 'quality of place' – in het Nederlands meestal aangeduid als leefomgevingskwaliteit of kwaliteit van de leefomgeving – en 'quality of life': kwaliteit van leven. Bij die verkenning stond de vraag centraal wat er bekend is over hoe beide op elkaar inwerken. Op welke manieren is de kwaliteit van de leefomgeving van invloed op de kwaliteit van leven? En omgekeerd: hoe kan de kwaliteit van leven van mensen van invloed zijn op de kwaliteit van de leefomgeving? De onderzoeksvragen waren:

1. Wat zijn de mogelijke theoretische verbanden tussen 'quality of life' en 'quality of place'?
2. Welke verbanden en effecten zijn aangetoond tussen (elementen van) 'quality of life' en 'quality of place'?
3. Wat zijn de leemtes in kennis rond de (interacties tussen) 'quality of life' en 'quality of place'.

Om hier antwoord op te kunnen geven is allereerst toegewerkt naar een conceptueel kader dat beide begrippen definieert en positioneert. Van die exercitie wordt verslag gedaan in deel 1 van deze studie. In het tweede deel wordt inhoudelijk ingegaan op de relaties tussen (aspecten van) leefomgevingskwaliteit en (domeinen van) kwaliteit van leven waarvoor, op basis van de literatuur, evidentie bestaat. Daarmee wordt, naar wij hopen, duidelijk(er) wat er al bekend is over die relaties en waar de voornaamste kennislacunes liggen.

In de discussies over en studies naar buurteffecten overheerst vaak het sociaal-economisch perspectief. In deze literatuurstudie proberen we dat wat breder te trekken en benaderen we zowel de kwaliteit van de leefomgeving als de kwaliteit van leven vanuit de volle breedte, dus inclusief bijvoorbeeld milieufactoren en voorzieningen aan de kant van de leefomgeving en aspecten als gezondheid en welzijn aan de kant van 'kwaliteit van leven'.

Vanwege de breedte van het onderwerp en de beperkte tijd waarin dit onderzoek is uitgevoerd hebben we ons bij het weergeven van de inhoudelijke stand van zaken in het tweede deel van het onderzoek vooral beperkt tot de inzichten zoals die uit (recente) overzichtsartikelen naar voren komen. Verder hebben we ons in het bijzonder gericht op relaties tussen omgevingen en mensen die in de Nederlandse context relevant (kunnen) zijn.

Er is in het kader van dit onderzoek dankbaar gebruik gemaakt van de input en inzichten van deskundigen uit een breed veld van disciplines (zie bijlage). Voor aanvang van de studie zijn zij richtinggevend geweest bij de zoektocht naar relevante overzichtsartikelen en in de conceptfase hebben zij feedback gegeven op zowel het conceptuele model als de inhoudelijke uitwerking van de thema's.

Deel 1: naar een conceptueel kader

1. Achtergrond

De begrippen 'quality of Life' en 'quality of place' mogen zich verheugen in de warme belangstelling van zowel de wetenschap als de beleidswereld in binnen- en buitenland. Maar al sinds deze begrippen in zwang kwamen (inclusief aanverwante begrippen als 'leefbaarheid', 'environmental quality of life' of 'urban quality of life', 'residential satisfaction' en de Nederlandse tegenhangers 'kwaliteit van leven' en 'kwaliteit van de woon- of leefomgeving'), blijven ze ook voor verwarring zorgen: Gaat het over hetzelfde? Wat hoort er wel en niet bij?, enzovoort.

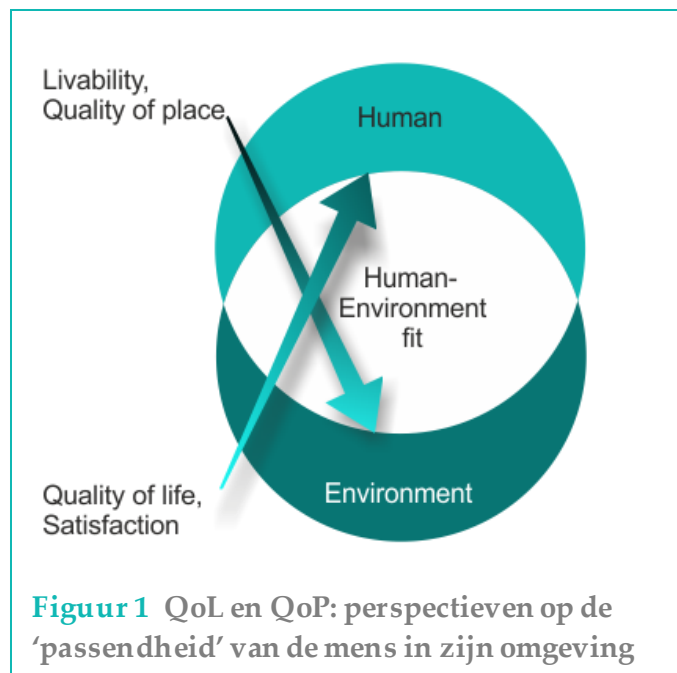
Mede om die reden hebben we in 2003 al eens – in opdracht van RIVM - een verkenning gedaan waarin de verschillende conceptuele benaderingen van 'quality of life' en 'quality of place' de revue zijn gepasseerd.¹ Die studie heeft toen onder meer geholpen om scherp(er) te stellen hoe vanuit het perspectief van gezondheid invulling kan worden gegeven aan het begrip 'quality of life'. En aan de andere kant heeft de studie meer richting gegeven aan de conceptualisering van het begrip leefbaarheid. Die studie heeft daarmee ook aan de basis gestaan van de huidige Leefbaarometer; een instrument dat strikt genomen 'quality of place' in beeld brengt.

In de verkennende studie met RIVM hebben we de begrippen 'environmental quality of life' en 'quality of place' benoemd als twee kanten van één medaille. Beide gaan over de relatie tussen de mens en zijn of haar omgeving. Wat verschilt, zijn perspectief en object. 'Quality of place' heeft de omgeving als object en beziet die omgeving vanuit het perspectief van de mens (in welke mate is een omgeving 'passend' bij de eisen en wensen van de mens). 'Environmental quality of life' heeft de mens als object en beziet die mens vanuit het perspectief van de omgeving (in welke mate dragen omgevingskenmerken bij aan de kwaliteit van leven). Deze gedachte is weergegeven in Figuur 1 die is ontleend aan genoemde studie.

¹ Kamp, I., K. Leidelmeijer et al (2003). Urban environmental quality and human well-being: Towards a conceptual framework and demarcation of concepts; a literature study. *Landscape and Urban Planning* 65 (2003) 5–18.

‘Environmental quality of life’ is een verbijzondering van het begrip ‘quality of life’. ‘Quality of life’ wordt immers door veel meer omstandigheden beïnvloed dan alleen door omgevingsfactoren. Op diezelfde manier wordt namelijk ook ‘health related quality of life’ – eveneens als een verbijzondering van ‘quality of life’ - bestudeerd: de mate waarin ziekte en gezondheid bijdragen aan een (verminderde) kwaliteit van leven. Begrippen als Daly’s (disability adjusted life’ years) en Qaly’s (quality adjusted life’ years) waarmee de impact van gezondheid en beperkingen op de kwaliteit van leven worden geoperationaliseerd, komen daar uit voort.

Sinds de genoemde literatuurstudie hebben de ontwikkelingen niet stil gestaan. Een grote hoeveelheid studies heeft nieuwe en aanvullende inzichten opgeleverd en nieuwe vragen en discussies zijn opgekomen. Dus, hoewel de basis van het destijds ontwikkelde conceptuele kader nog steeds bruikbaar is om de concepten ‘quality of life’ en ‘quality of place’ in relatie tot elkaar te beschouwen, maken nieuwe inzichten een verdere uitwerking en verbreding en concretisering (naar de relevante dimensies van de leefomgeving en de domeinen van kwaliteit van leven) mogelijk en wenselijk.

Quality of life in beleid

Het is niet alleen vanuit wetenschappelijk perspectief interessant om aandacht te besteden aan de relatie tussen ‘quality of life’ en ‘quality of place’. Ook vanuit het beleidsperspectief liggen er de nodige vragen. Immers, ‘de wijk’ is in toenemende mate centraal komen te staan in het beleid in Nederland. Tot voor kort was het wijkperspectief vooral verbonden met het aandachtswijkenbeleid van VROM/BZK. Met de decentralisaties in het sociale domein (jeugdzorg, participatie - werk en inkomen - en zorg en ondersteuning) wordt ook vanuit dat perspectief de aandacht meer op de wijken gericht. Een van de gedachten achter de decentralisaties is namelijk dat veel problemen beter lokaal - dóór gemeenten en ín de wijken - kunnen worden opgelost dan centraal en in instellingen. De vorming van sociale wijkteams (al dan niet domeinoverstijgend ‘3D’ ingericht) is een goed voorbeeld van deze toenemende focus op de wijken.

De decentralisaties en meer in het bijzonder de extramuralisering die ermee gepaard gaat, heeft nog een ander gevolg. Namelijk, dat er meer kwetsbare groepen – die anders in instellingen verbleven – ‘in de wijken’ zullen zijn gehuisvest. Dat is een pluriforme groep: ouderen die dagelijks verzorging nodig hebben, mensen met een psychiatrische aandoening of men-

sen met een verstandelijke beperking. Voor veel van deze groepen is extra aandacht nodig en worden bijzondere eisen gesteld aan de kwaliteit van de leefomgeving. Daarnaast kan de aanwezigheid van sommige groepen spanningen met zich meebrengen, bijvoorbeeld door dat overlastsituaties ontstaan.

Al deze ontwikkelingen hebben tot gevolg dat gebiedsgericht beleid en werken (nog) belangrijker zal worden in de komende periode. En dat vraagt ook om een scherp(er) beeld van nut en noodzaak van de wijkgerichte benadering, maar ook van de grenzen van wat er wel en niet van kan worden verwacht. Deze literatuurstudie vindt dan ook plaats tegen de achtergrond van de vragen rond 'buurteffecten': "Zijn problemen *in* wijken ook de problemen *van* wijken?" De volgende vragen stonden hierbij centraal:

- Wat zijn de mogelijke theoretische verbanden tussen 'quality of life' en 'quality of place'?
- Welke verbanden en effecten zijn aangetoond tussen (elementen van) 'quality of life' en 'quality of place'?
- Wat zijn de leemtes in kennis rond de (interacties tussen) 'quality of life' en 'quality of place'?

2. Quality of place

De term 'Quality of place' wordt in de Nederlandse context meestal vertaald met "kwaliteit van de leefomgeving" of leefomgevingskwaliteit. In het vervolg van deze studie houden we deze termen aan, tenzij naar (internationale) studies wordt verwezen waarin het expliciet gaat over 'quality of place'.

De 'leefomgeving' is geen eenduidig gedefinieerd object van beleid of van (beleids)analyse zo geeft het Planbureau voor de Leefomgeving aan in de balans die zij tweejaarlijks opmaakt over de leefomgeving.² In de Balans van 2012 werd daar over gesteld: *"De leefomgeving wordt bepaald door de woonomgeving en de bereikbaarheid van de werkplek, maar ook door onderdelen die abstracter zijn of op mondiale schaal zichtbaar worden; denk bijvoorbeeld aan de klimaatverandering en het gebruik van natuurlijke hulpbronnen als land, water en meststoffen voor de voedselproductie. Hoewel deze onderdelen tezamen de fysieke leefomgeving vormen, tellen zij niet op tot één maatstaf voor de kwaliteit van de leefomgeving. Het is steeds één vraagstuk, bijvoorbeeld de leefbaarheid van de eigen woonomgeving of de mondiale klimaatverandering, dat het begrip leefomgeving een concrete, relevante betekenis geeft."*³

In het vierde Nationale Milieubeleidsplan (NMP4) werd daar nog een verdere nuancering bij aangebracht. Een goede leefomgeving werd daarin gedefinieerd als een omgeving waarin *"bewoners, ondernemers en gebruikers van de openbare ruimte hun leefomgeving ervaren als herkenbaar, prettig, schoon en aantrekkelijk, zodat ze er graag wonen, werken en verblijven."*⁴ En daarbij werd de volgende kanttekening gemaakt: *"De invulling van de kwaliteit van de leefomgeving verschilt van plek tot plek, van persoon tot persoon en ook van periode tot periode."*

Kortom, wat moet worden verstaan onder de kwaliteit van de leefomgeving is niet eenduidig. Het hangt er vanaf naar welk vraagstuk je kijkt. Daarbij kunnen zowel de schaal van de leefomgeving (bijvoorbeeld: de directe leefomgeving, de stedelijke leefomgeving, de leefomgeving in Nederland, de mondiale leefomgeving) als de inhoudelijke aspecten (alleen fysiek zoals bij het PBL, of inclusief aspecten als de sociale omgeving en veiligheid) die bij het begrip worden betrokken, verschillen. Vanuit het beleidsperspectief dat in het vorige hoofdstuk is benoemd, ligt het overigens voor de hand om de kwaliteit van de leefomgeving primair te beschouwen in relatie tot het schaalniveau van 'wijken' en vanuit een breder perspectief dan alleen de fysiek-ruimtelijke dimensie. Immers, veel beleidsvragen die mede ten

² PBL (2014), Balans van de Leefomgeving 2014. De toekomst is nú, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, pp.23.

³ Planbureau voor de leefomgeving (2012), Balans van de Leefomgeving, p.16.

⁴ Ministerie van VROM (2001), Een wereld en een wil: werken aan duurzaamheid, Nationaal Milieubeleidsplan 4, pp. 328

grondslag liggen aan deze studie hebben in het bijzonder betrekking op 'sociale' kwesties zoals welzijn, overlast, participatie en gezondheid: Wat is de bijdrage van de kwaliteit van de leefomgeving aan welzijn of gezondheid? Op welke manier kan participatie de kwaliteit van de leefomgeving versterken? Enzovoort.

In het vervolg van dit hoofdstuk laten we enkele benaderingen de revue passeren die de mogelijke variaties in ruimtelijke schaal, inhoud (welke aspecten wel en welke niet?) en benadering van kwaliteit (objectief of subjectief) illustreren die in de literatuur worden gehanteerd. Op basis daarvan kiezen we voor een insteek die het best aansluit bij het genoemde beleidsperspectief.

2.1. Vergelijking van steden

Bij een zoektocht naar de wijze waarop in de internationale literatuur invulling wordt gegeven aan het begrip 'quality of place' komt veelvuldig de vergelijking van steden naar voren. In deze paragraaf verkennen we op welke manier die invulling bruikbare elementen oplevert voor het conceptuele kader.

Een van de dominante auteurs op dit vlak is Richard Florida.⁵ Hij definieert 'quality of place' als volgt: "Quality of place is the intersection of three key elements of our cities: what's there (the natural and built environments), who's there (the people), and what's going on (what people are doing, our relationship with the natural and built environments)."

Florida richt zich in het bijzonder op de aantrekkelijkheid van (Amerikaanse) steden voor de zogenaamde creatieve klasse en publiceert dan bijvoorbeeld lijstjes van steden langs de lijn van de 'creativiteitsindex'. De sleutelindicatoren hierin – die dus leefomgevingskwaliteit voor de creatieve klasse definiëren zijn: het aandeel van de creatieve klasse in de beroepsbevolking, het aandeel van de 'high-tech industry' in de werkgelegenheid, innovatie, (het aantal patenten per hoofd van de bevolking) en diversiteit, geoperationaliseerd door de Gay Index die als een proxy wordt gebruikt voor de tolerantie van een stad voor mensen en ideeën. De top-5 steden in de Verenigde Staten zijn volgens deze index:

1. San Francisco
2. Austin
3. San Diego
4. Boston
5. Seattle

⁵ Zie bijvoorbeeld Florida, R. (2002), *The Rise Of The Creative Class: And how it's transforming work, leisure, community and everyday life*, New York: Basic Books en Florida, R. (2008) *Who's Your City?: How the creative economy is making where to live the most Important decision of your life*, New York: Basic Books.

De interpretatie van die index gaat verder dan wat er direct mee wordt gemeten: het gaat om het economisch potentieel op de langere termijn. De selectie van indicatoren is op basis van theorie en in die zin als normatief te kwalificeren.

Nederland heeft een tegenhanger in de ranglijstjes van Florida met de jaarlijkse Atlas voor Gemeenten. De belangrijkste pijlers daarin zijn een index van de 'woonaantrekkelijkheid' en een sociaal-economische index. De woonaantrekkelijkheid is opgebouwd uit indicatoren als de bereikbaarheid van banen, het culturele aanbod (podiumkunsten), veiligheid, het aandeel koopwoningen in de woningvoorraad, de nabijheid van natuurgebieden, de kwaliteit van het culinaire aanbod, de aanwezigheid van een universiteit en het historische karakter van de stad. De sociaal-economische index bestaat uit het aandeel personen in de bijstand, het werkloosheidspercentage, het aandeel arbeidsongeschikten, het percentage huishoudens met een inkomen lager dan 105% van het sociaal minimum, het aandeel personen met een lage opleiding, de netto participatiegraad van vrouwen, de werkgelegenheid (het aantal banen in de gemeente als percentage van de beroepsbevolking) en het percentage banen in groeisectoren (financiële en zakelijke dienstverlening). De top 10 aantrekkelijkste steden waren in de Atlas 2015:

1. Amsterdam
2. Utrecht
3. Amstelveen
4. Den Bosch
5. Haarlem
6. Den Haag
7. Nijmegen
8. Amersfoort
9. Alphen aan den Rijn
10. Leidschendam-Voorburg

De indicatoren in de index voor woonaantrekkelijkheid zijn afgeleid op basis van hun samenhang met de vraag naar woningen zoals die zich in de betreffende steden manifesteert.⁶ De indicatoren voor de sociaal-economische index zijn ontleend aan kwalitatieve kennis over arbeidsmarkt, werkgelegenheid en lokale economie (theorie).

Er doen ook andere stedenlijstjes de ronde in Nederland. Zo onderzocht NRC Handelsblad⁷ allerlei Nederlandse gemeenten op zaken als woonlasten, criminaliteit, luchtvervuiling, de hoeveelheid groen, huizenaanbod en werkgelegenheid. Als nummer één van meest aantrekkelijke gemeenten eindigde Amsterdam, meteen gevolgd door Den Haag en Rotterdam.

⁶ Marlet, G.A. (2009), De aantrekkelijke stad, Nijmegen: VOC Uitgevers.

⁷ Zie <http://www.nrcq.nl/2015/04/08>

Bij de selectie van indicatoren voor dit soort vergelijkingen, speelt beschikbaarheid van gegevens een belangrijke rol. Een zekere mate van willekeurigheid is dan ook aan de orde. De methode van scores heeft ook een flinke invloed. Zo worden in de NRC-methode op elke indicator alleen de top 5 beste steden gescoord; de rest krijgt nul punten. Daardoor worden steden bevoordeeld die extreem scoren. Immers de extreem negatieve scores worden kwijtgescholden en de extreem positieve scores leveren punten op. Het is dan ook niet verbazend dat – afgezien van de nummer 1 - de ranglijsten nogal van elkaar verschillen.

Internationaal zijn de lijstjes van steden nog veel talrijker. Zo publiceert de Japanse onderzoeksorganisatie Mori Memorial Foundation de zogenaamde Global Power City Index (GPCI) die de aantrekkingskracht van steden op mensen en bedrijven meet.⁸ In deze index zijn verschillende functies van een stad opgenomen: 'economie', 'onderzoek en ontwikkeling', 'culturele interactie', 'leefbaarheid', 'milieu' en 'toegankelijkheid'. Deze functies zijn weer geoperationaliseerd met specifieke indicatoren, waaronder het bruto binnenlands product en bedrijfsheffingen (economie), bestedingen aan onderzoek en het aantal onderzoekers (onderzoek en ontwikkeling), de handelswaarde van audiovisuele branches en het aantal kamers in luxe hotels (culturele interacties), geweldsdelicten en kosten van levensonderhoud (leefbaarheid), emissie CO2 (milieu) en de reistijd tussen het stadscentrum en de dichtstbijzijnde luchthaven (toegankelijkheid). Amsterdam stond in 2014 bij deze index op de 7e plaats op een lijst van 40 steden ter wereld is daarmee volgens de GPCI de 3e stad in Europa, na Londen en Parijs.

Ook voor deze index geldt dat de selectie van indicatoren weliswaar breed is, maar dat er toch een zekere willekeurigheid in zit. Zo is het de vraag hoe belangrijk precies die reistijd is tussen de dichtstbijzijnde luchthaven en het centrum. Verder worden slechts 40 steden vergeleken, wat een flinke beperking met zich meebrengt ten aanzien van de betekenis van de uitkomsten.

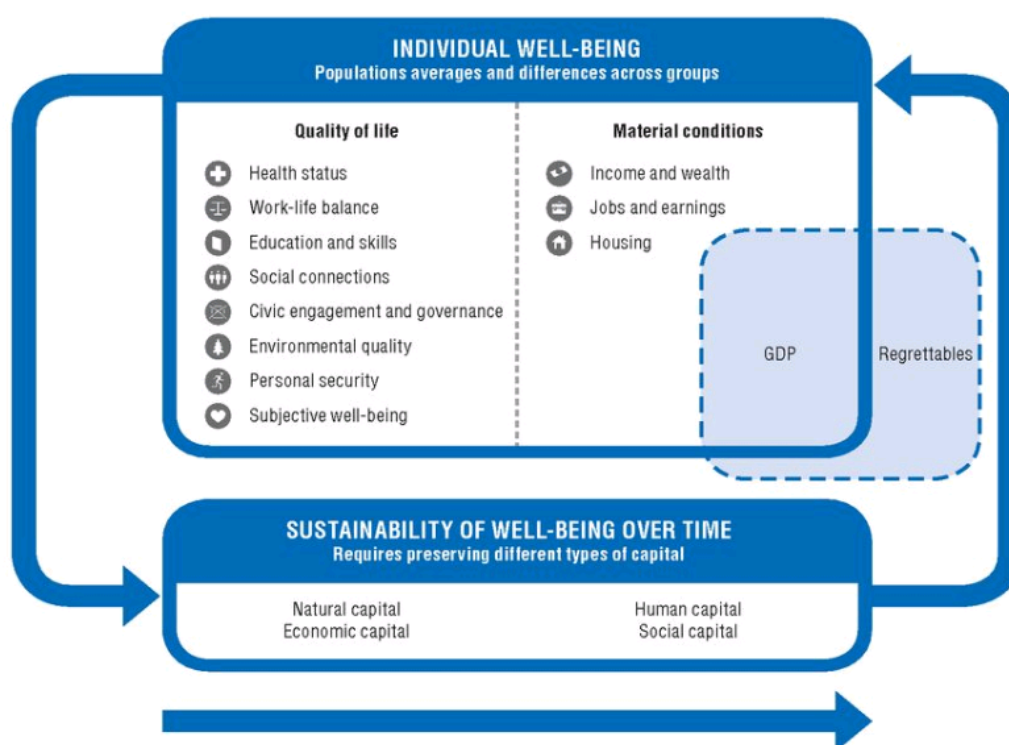
Andere ranglijsten geven andere uitkomsten. Een voorbeeld is de Liveability Index van de Economist Intelligence Unit (de onderzoeksafdeling van de The Economist Group, die gelieerd is aan de The Economist Newspaper).⁹ Hierin worden steden vergeleken op thema's (en onderliggende indicatoren) die betrekking hebben op stabiliteit (criminaliteit, oorlog

⁸ Institute for urban strategies, the Mori memorial foundation, Global Power City Index 2014.

⁹ EIU.com. The Economist Group (2015) "Global Liveability Ranking and Report August 2015". EIU.com. The Economist Group.

e.d.), gezondheidszorg, cultuur en milieufactoren (luchtvochtigheid bijvoorbeeld), onderwijs en infrastructuur. Er staat geen Nederlandse stad in de top 10 (Melbourne is de meest leefbare stad volgens deze index). Maar interessant is dat bij een experiment van EIU om ook meer ruimtelijk factoren mee te nemen¹⁰ zoals urban sprawl, groene ruimte, milieuvervuiling, en isolatie/connectiviteit (directe verbindingen met andere steden per vliegtuig), Amsterdam op de tweede plaats uitkwam en Melbourne niet meer in de top 10 stond. Dat illustreert goed hoe afhankelijk dit type indexen is van de keuze en weging van indicatoren.

Ook interessant is de Quality of Living Survey van Mercer¹¹ waarin 221 steden op 39 criteria worden vergeleken ten opzichte van New York. Belangrijke criteria hierin zijn veiligheid, onderwijs, hygiëne, gezondheidszorg, cultuur, natuur, politieke en economische stabiliteit en openbaar vervoer. Amsterdam kwam in 2015 uit op plaats 11. Maar ook de OECD¹² publiceert op het niveau van landen overzichten van de “the most important aspects that shape people’s lives and well-being: income, jobs, housing, health, work-life balance, education, social connections, civic engagement and governance, environment, personal security and subjective well-being” (Figuur 2).

Figuur 2 Het OECD Well being conceptual framework

¹⁰ EIU.com. The Economist Group (2012) Best cities ranking and report; A special report from the Economist Intelligence Unit,.

¹¹ 2015 Quality of Living City Rankings. IMercer.com. Mercer LLC. 2015. Retrieved 23 July 2015

¹² Bijvoorbeeld: OECD (2013), How’s Life 2013: measuring Well Being, OECD Publishing.

Vooral interessant is dat met de benadering van de OECD (Eurostat hanteert een vergelijkbare methodologie die we in het volgende hoofdstuk in meer detail bespreken) schijnbaar ongemerkt een combinatie van leefomgevingskwaliteit en kwaliteit van leven wordt gemaakt. Hier worden de indicatoren (van landen, maar dat zouden ook steden of andere gebieden kunnen zijn) geplaatst in het perspectief van hun relevantie voor de kwaliteit van leven én worden directe 'quality of life'-indicatoren zoals gezondheid (in plaats van gezondheidszorg) meegenomen (zie ook Figuur 2). Ook wordt duidelijk uit het overzicht in het conceptuele framework in [Figuur 2](#) dat 'environmental quality' als een indicator wordt gezien van 'quality of life'.

2.2. De directe leefomgeving – schaal en dimensies

Vanuit het beleidsperspectief dat in de inleiding is aangegeven wordt – waar het gaat over de kwaliteit van de leefomgeving - vaak de directe leefomgeving bedoeld en minder de schaal van een regio, gemeente of stad. De achtergrond van het lage schaalniveau waarop leefbaarheid meestal wordt benaderd, is dat uit onderzoek naar voren komt dat de schaal waarop omgevingskenmerken doorklinken in oordelen en gedrag van bewoners voor veel kenmerken een straal is van circa 200 meter rond het woonadres.¹³ Dat is, blijkbaar, als mensen wordt gevraagd naar de leefbaarheid van hun buurt de schaal waar zij gemiddeld genomen aan denken. Vanzelfsprekend kunnen hier relevante verschillen in bestaan, zowel tussen mensen als tussen indicatoren.

Schaal

Voor de ene mens is de directe leefomgeving echt 'de buurt' terwijl voor een ander die buurt slechts een kleine rol speelt in de dagelijkse routine. Zo tonen Kaal en Vanderveen (2007) in een kwalitatief onderzoek (waarbij ze respondenten vragen op een plattegrond hun buurt aan te geven) aan dat er grote verschillen bestaan tussen wat mensen als hun buurt ervaren. Vooral vrouwen blijken hun buurt vaker kleiner te ervaren dan deze formeel is vastgelegd.

Maar ook verschillende omgevingskenmerken zijn op verschillende schaalniveaus relevant. Zo is de nabijheid van een ziekenhuis vooral relevant in termen van de maximale aanrijtijd van de ambulances (binnen 15 minuten is hier de norm bijvoorbeeld), maar voor een indicator als overlast geldt vanzelfsprekend dat als er overlast is op 15 minuten flink doorrijden, dat geen rol zal spelen bij het beoordelen van de kwaliteit van de eigen leefomgeving. Dan is direct 100 of 200 meter eerder een relevante afstand.

Op het schaalniveau van de directe leefomgeving wordt veelal de term leefbaarheid gebruikt als het gaat over de kwaliteit van de leefomgeving. Een inmiddels gebruikelijke definitie van

¹³ Ministerie van VROM (2003), Leefbaarheid van wijken. Den Haag.

leefbaarheid is “de mate waarin de leefomgeving past bij de eisen en wensen die er door de bewoners aan wordt gesteld”. Het gaat daarbij dus om de ‘match’ tussen de mens en zijn omgeving. Die ‘match’ kan in principe bij eenzelfde omgeving voor verschillende mensen en in verschillende fasen van het leven anders uitpakken. Het is duidelijk dat hierbij een invulling wordt gegeven aan het begrip leefomgevingskwaliteit. Immers, de kwaliteit van de leefomgeving is hoger naarmate de omgeving beter past bij wat mensen nodig hebben en willen. Het zijn de eisen en wensen van de mens die kwaliteit definiëren.

Dimensies en indicatoren

Inzicht in de omstandigheden die – vanuit het perspectief van bewoners - de kwaliteit van de directe leefomgeving bepalen, wordt ruwweg op twee manieren ontwikkeld: via vragenlijsten en via analyse, waarbij kenmerken van de leefomgeving in verband worden gebracht met bijvoorbeeld verschillen in oordelen van bewoners. Maar ook meer normatieve benaderingen – waarbij experts aangeven welke omgevingsfactoren bepalend zijn voor de leefbaarheid – komen voor, evenals combinaties.

Vragenlijstonderzoek naar leefbaarheid en factoren die daarin bepalend zijn, is zeer talrijk. Veel gemeenten hanteren in omnibusonderzoek eigen leefbaarheidsvragenlijsten. Min of meer gestandaardiseerde benaderingen worden door onderzoeksbureaus aangeboden. Een voorbeeld is Lemon (de leefbaarheidsmonitor) waarmee sinds 1998 in ruim 70 gemeenten een of meer metingen zijn uitgevoerd.¹⁴ De indicatoren die hierbij worden meegenomen zijn weergegeven in Figuur 3.

Fysieke woonomgeving	Sociale woonomgeving	Veiligheid
Kwaliteit woningen	Contact buurtbewoners	Criminaliteit
Woonomgeving/infrastructuur	Betrokkenheid	Veiligheidsgevoel thuis
Groenvoorzieningen	Vereniging van dorpsbelangen	Veiligheidsgevoel op straat
Speelvoorzieningen	Overlast	
Scholen	Overlast van personen	Algemeen
Zorgvoorzieningen	Overlast van activiteiten	Totaaloordeel
Sportvoorzieningen	Vervuiling	Ontwikkeling van de wijk
Dorpshuizen/ multifunctionele centra	Verkeersoverlast	Inzet leefbaarheid Wonen NWF
Openbaar vervoer		Inzet leefbaarheid gemeente het Bildt

Figuur 3 Aspecten van leefbaarheid in een Lemononderzoek in Het Bildt (2015)

Een ander voorbeeld van een instrument waarin op basis van vragenlijstonderzoek – aangevuld met objectieve indicatoren – een beeld van de leefbaarheid wordt gegeven, is de Baro-

¹⁴ <http://www.lemoninternet.nl/>

meter Leefbaarheid van de provincie Zeeland.¹⁵ Indicatoren hebben onder meer betrekking op:

- Culturele voorzieningen en verenigingsleven
- Zorg
- Bereikbaarheid
- Financiële dienstverlening
- Onderwijs
- Horeca
- Sport
- Bedrijvigheid.

Oordelen van bewoners hebben in dit instrument betrekking op de vraag hoe tevreden men is met de kern als woonplaats.

In veel vragenlijstonderzoek is het lastig te bepalen wat het onderlinge belang is van de kenmerken van de leefomgeving. Directe vragen naar dat belang zijn vaak niet betrouwbaar omdat respondenten de neiging hebben alles belangrijk te vinden en te focussen op wat er niet is in plaats van wat er wel is. Voorts is tevredenheid met specifieke kenmerken vaak moeilijk te duiden als de feitelijke situatie niet bekend is. Een klassiek probleem in dit type onderzoek is bijvoorbeeld de interpretatie van de tevredenheid met voorzieningen voor jongeren. Mensen kunnen daar tevreden mee zijn omdat die er (voldoende) zijn, maar ook omdat die er juist niet zijn of omdat men er geen last van heeft.

Een benadering waarbij is geprobeerd om de valkuilen van zowel de willekeurige, normatieve sets van indicatoren als het vragenlijstonderzoek te ondervangen is die van de Leefbaarometer.¹⁶ Voor dat instrument worden kenmerken van de leefomgeving via statistische methoden in verband gebracht met oordelen en gedrag van mensen. De daaruit naar voren komende gewichten van de indicatoren, geven aan in welke mate ze bepalend zijn voor hoe prettig mensen het vinden om ergens te wonen en hoeveel ze er voor over hebben (in termen van woningprijzen). Dimensies die hierin worden onderscheiden zijn: criminaliteit en overlast, de fysieke leefomgeving, voorzieningen, woningvoorraad en bevolking. De score van een gebied is de gewogen somscore van een gebiedje op elk van de indicatoren.

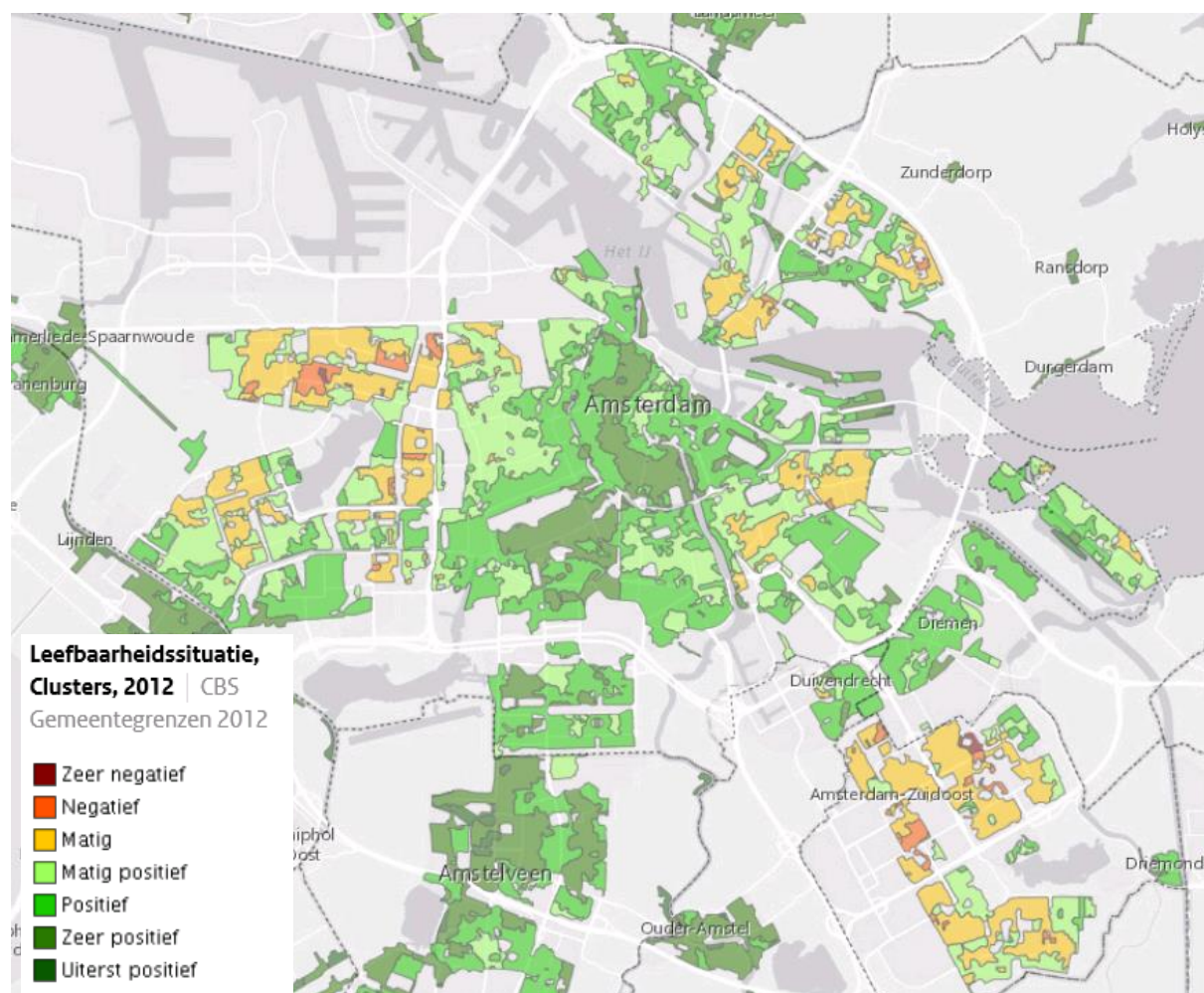
Er zijn vanzelfsprekend ook aan deze benadering beperkingen verbonden. Een beperking blijft bijvoorbeeld de beschikbaarheid van data. Niet van alle relevante omgevingscondities zijn gegevens voorhanden. Dat betekent dat van die condities ook geen relatie met oordelen of prijsvorming kan worden gemeten. Daarmee blijven ze buiten de definitie van de kwaliteit van de leefomgeving terwijl ze er mogelijk wel aan bijdragen. Ook is een nadeel dat de Leef-

¹⁵ Scope (2012), Barometer leefbaarheid, Middelburg.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld Leidelmeijer, Marlet e.a. (2008).

baarometer één model is en de kwaliteit van de leefomgeving niet vanuit het perspectief van verschillende doelgroepen kan worden beschouwd.

En tot slot is het niet vanzelfsprekend dat alle onderscheidende indicatoren van de leefomgeving ook in causale zin kunnen worden gerelateerd aan de kwaliteit van de leefomgeving vanuit het perspectief van bewoners. Dit is in het bijzonder relevant in relatie tot inkomen en de beperkingen in keuzevrijheid die daarmee samenhangen. De vraag is dan: kan de aanwezigheid van specifieke bevolkingsgroepen in een gebied als een (negatieve) indicator van de kwaliteit van de leefomgeving worden opgevat, of wonen die mensen daar omdat ze geen andere keuze hebben? In de Leefbaarometer 2.0 (in ontwikkeling) wordt dit nadrukkelijk verdisconteerd en worden inkomensgerelateerde bevolkingskenmerken slechts opgenomen voor zover ze aanvullende verklaringskracht bieden nadat meer neutrale (dus niet-inkomensgerelateerde) omgevingskenmerken zijn opgenomen. In de nieuwe Leefbaarometer mondt dit uit in een uitgebreide set van uiteenlopende indicatoren die kunnen worden opgevat als de elementen van leefomgevingskwaliteit.

Figuur 4 Leefbaarheid in Amsterdam o.b.v. de Leefbaarometer 1.0

2.3. Conclusie

Er is geen overeenstemming in de literatuur over de indicatoren die leefomgevingskwaliteit bepalen. Dat is goed te zien aan de stedenlijstjes. Steeds andere sets van indicatoren leiden tot steeds andere ranglijstjes. Zo lang duidelijk wordt gemaakt welk perspectief wordt gehanteerd bij die lijstjes en waarom betreffende indicatoren worden gehanteerd, is dat geen probleem. Als de lijstjes worden beschouwd als indicatief voor *de* kwaliteit van de leefomgeving, kan het echter verwarrend zijn omdat ze geen algemeen geldende betekenis hebben.

In algemene zin is het gebrek aan overeenstemming over indicatoren die relevant zijn voor de kwaliteit van de leefomgeving geen probleem en gezien de relativiteit van het begrip (plaats en tijdgebonden) ook vanzelfsprekend. Als wat meer wordt veralgemeniseerd, blijkt dat een overeenkomst van de verschillende benaderingen is dat leefomgevingskwaliteit een begrip is dat gaat over omgevingen en dat de kwaliteit van die omgevingen ontstaat in de relatie met de betekenis die ze hebben voor de mens.

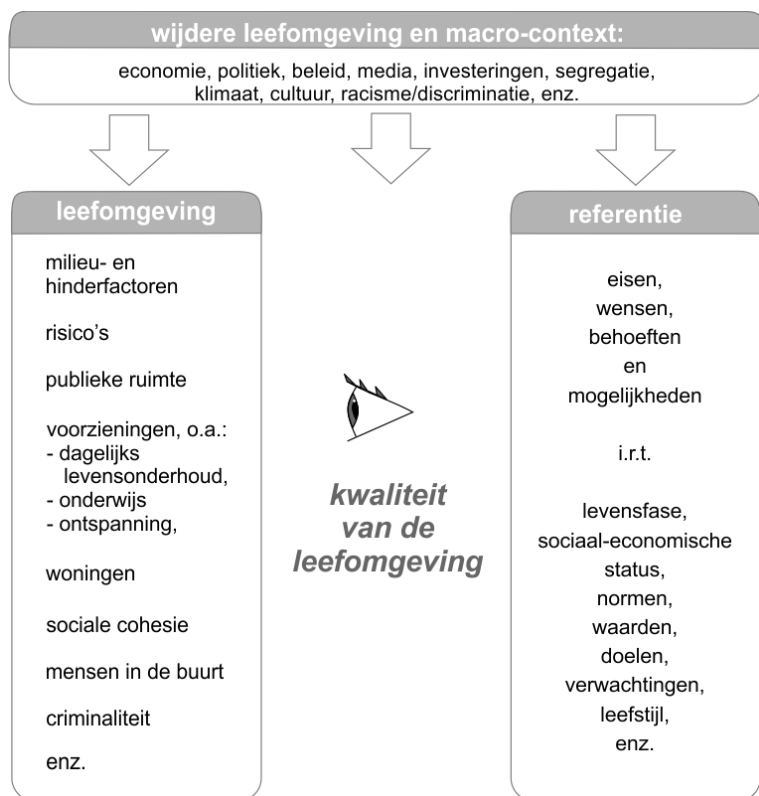
De mens – en in meer algemene zin de populatie in een gebied - maakt deel uit van de leefomgeving. Die mensen zijn van betekenis voor de kwaliteit van de leefomgeving - vanuit het perspectief van een individu - voor zover zij bijdragen (in positieve of negatieve zin) aan de eisen en wensen die dat individu aan zijn leefomgeving stelt. Hoe dat uitpakt, kan verschillen van mens tot mens. Als iemand het belangrijk vindt om met mensen in de buurt te wonen die in dezelfde levensfase zitten, dan is een populatie van mensen die daarmee overeenkomt voor hem of haar een positieve factor aan de leefomgeving. Voor iemand anders die dat ook belangrijk vindt, maar in een andere levensfase zit, is diezelfde populatie dan een negatieve factor.

In zijn algemene vorm kan dit worden weergegeven, zoals in Figuur 5. Daarin ontstaat het kwaliteitsbegrip als een evaluatie van de omgeving vanuit het perspectief van de (wensen, behoeften en mogelijkheden van de) mens. In de figuur worden de bredere leefomgeving en de macro-context opgenomen als extra element. Die bredere context is zowel van invloed op de directe leefomgeving als op (het referentiekader van) de mens en bepaalt daarbij mede de mate waarin de omgeving past bij de eisen die er door de mens aan worden gesteld.

Welke aspecten deel uitmaken van de kwaliteit van de leefomgeving – dus ook of de sociale omgeving erbij hoort - hangt af van het vraagstuk dat wordt beschouwd. Zo is een inperking tot de fysieke leefomgeving wellicht valide als vraagstukken rond natuur en milieu centraal staan. Maar als het gaat om leefbaarheid zou een dergelijke inperking vreemd zijn, omdat de sociale omgeving volgens bewoners juist een van de belangrijkste determinanten is van de kwaliteit van de leefomgeving.

Onderzoek toont aan dat de kwaliteit van de leefomgeving niet voor iedereen en in iedere situatie hetzelfde is. Verschillende groepen (ouderen, gezinnen met jonge kinderen, studenten, enzovoort) stellen andere eisen aan hun omgeving en hebben andere wensen. Maar ook binnen dergelijke groepen zijn er flinke variaties in de oordelen over wat kwaliteit is en wat niet. Hetzelfde geldt voor de schaal van de omgeving die voor mensen relevant is. Die hangt

in sterke mate samen met de plekken waar mensen zich begeven, wat weer samenhangt met factoren als levensfase en leefstijl. Dit wil niet zeggen dat er geen grote gemene delers bestaan, maar het is van belang te blijven bedenken dat kwaliteit geen absoluut gedefinieerd begrip is, evenmin als de schaal waarop de leefomgeving wordt beschouwd.

Figuur 5 Kwaliteit van de leefomgeving: de mate waarin de leefomgeving past bij de eisen en wensen die er door de mens aan worden gesteld

Voor elk vraagstuk dat betrekking heeft op de kwaliteit van de leefomgeving blijft het essentieel dat duidelijk wordt gemaakt over welke (aspecten van de) leefomgeving het gaat en op welke wijze (en voor wie) de kwaliteit wordt bepaald. Gaat het om de fysieke kwaliteit van de leefomgeving in relatie tot natuur- en milieudoelen? Gaat het over hoe prettig ouderen het vinden om in hun specifieke buurt te wonen? Gaat het over gezondheidsgerelateerde aspecten van de leefomgeving of gaat het over de aantrekkelijkheid van een stad als vestigingsplaats voor expats?

In navolgende hoofdstukken zal het begrip kwaliteit van de leefomgeving verder worden beschouwd in relatie tot de kwaliteit van leven van de mensen die erin verkeren.

3. Quality of life

Quality of life is een meer besproken term in de literatuur dan quality of place. Zo is er ook een ‘international society for quality of life studies’. Tegelijkertijd moet worden geconstateerd dat waar het in de literatuur over ‘quality of life’ gaat, ‘quality of place’ daar vaak deel van uitmaakt. ‘Quality of life’ wordt in het Nederlands meestal recht-toe-recht-aan vertaald als kwaliteit van leven. Dat begrip houden we hier verder ook aan, tenzij wordt verwezen naar specifieke (buitenlandse) studies waarin ‘quality of life’ als begrip wordt gebruikt.

Uit de verschillende benaderingen die in de literatuur naar voren komen, ontstaat het beeld dat kwaliteit van leven in essentie een subjectief fenomeen is, dat kan worden gezien als de (gewogen) optelsom van de percepties/oordelen van individuen over aspecten van hun leven.¹⁷ Een definitie die in deze lijn ligt, is die van de Wereldgezondheidsorganisatie: *“Quality of life is de perceptie van individuen op hun levenspositie in de context van de cultuur en het waardensysteem waarin zij leven en de relatie tot hun doelen, verwachtingen, standaarden en belangen.”*¹⁸

3.1. Domeinen van kwaliteit van leven

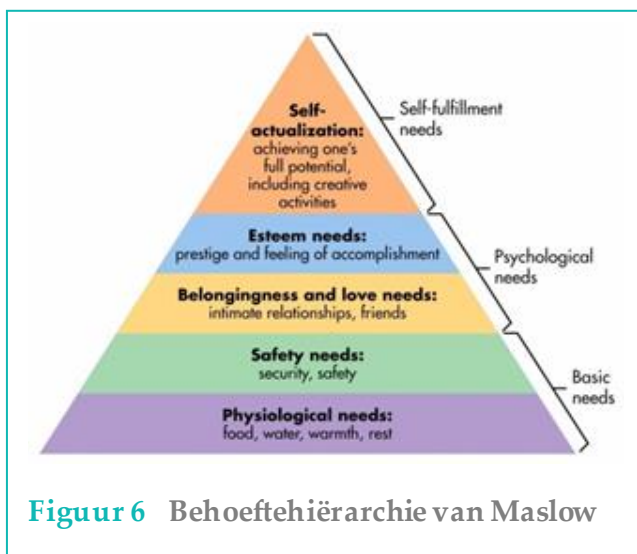
Het is gebruikelijk om onderscheid te maken in verschillende domeinen die die levenspositie definiëren. Er is in de literatuur geen consensus over afbakening en we zien dan ook dat er allerlei overlappende beschrijvingen en indelingen zijn die – afhankelijk waar de focus ligt - andere (sub)domeinen benadrukken of uitlichten. Zo is het gebruikelijk om het binnen het gezondheidsdomein eigenlijk alleen te hebben over de gezondheidsgerelateerde kwaliteit van leven¹⁹. Maar in veel andere benaderingen is gezondheid een element van kwaliteit van leven.

Andere invalshoeken kunnen economisch zijn (inkomen als indicator van kwaliteit van leven) politiek (democratie/vrijheid als bepalende factoren) of meer basaal gericht op veiligheid en onderdak. Nogal eens wordt de klassieke behoeftehiërarchie van Maslow (Figuur 6) gebruikt om de domeinen van kwaliteit van leven nader te beschrijven en onderbouwen. En hoewel van die hiërarchie duidelijk is geworden dat de elementen erin niet strikt hiër-

¹⁷ Er zijn diverse overzichtsartikelen. Een website met een interessant overzicht is bijvoorbeeld <http://www.gdrc.org/uem/qol-define.html>

¹⁸ World Health Organization (1997/1998), WHOQOL Group, Programme on Mental Health, Division of Mental Health and Prevention of Substance Abuse. *Measuring quality of life*.

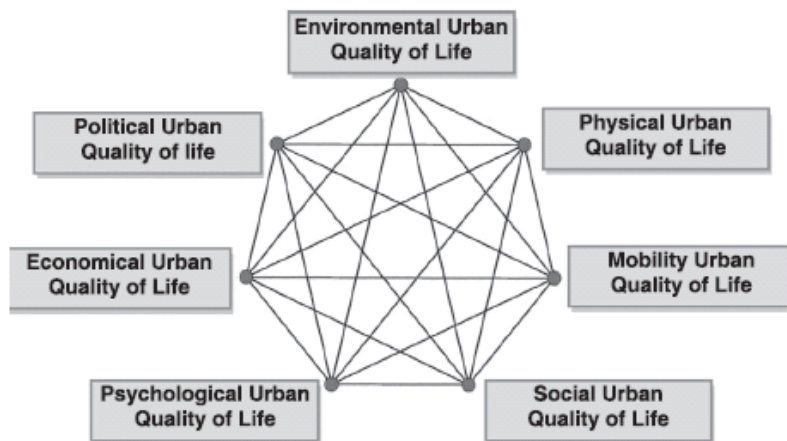
¹⁹ Sprangers MAG (AMC). Wat is kwaliteit van leven en hoe wordt het gemeten? In: Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid. Bilthoven: RIVM
<http://www.nationaalkompas.nl/gezondheid-en-ziekte/functioneren-en-kwaliteit-van-leven/kwaliteit-van-leven/wat-is-kwaliteit-van-leven-en-hoe-wordt-het-gemeten/>

chisch zijn²⁰ (het is dus niet zo dat aan een basale behoefte moet zijn voldaan voordat men aan de volgende laag toekomt), is de indeling in domeinen nog steeds wel relevant omdat deze immers uitgaat van behoeften van de mens.

Kwaliteit van leven is een multidimensionaal begrip, daar is wel overeenstemming over. Over welke dimensies zouden moeten worden onderscheiden en hoe die dimensies zijn opgebouwd, is de overeenstemming echter minder aanwezig. Hamam Serag El Din et al (2012) bijvoorbeeld

hebben in een literatuurstudie meer dan 100 verschillende definities van kwaliteit van leven gevonden.²¹ Zij beschrijven kwaliteit van leven op basis van de inzichten die daaruit naar voren komen als *“the satisfaction in your life that comes from having good health, comfort, good relationship etc., rather than from money”*. It is *“The personal satisfaction (or dissatisfaction) with the cultural or intellectual conditions under which he lives”*. De dimensies die naar hun inzicht bepalend zijn voor kwaliteit van leven, zijn weergegeven in Figuur 7.

Figuur 7 Dimensions in Quality of (urban) life

Er is enige discussie in de literatuur over de vraag of geld nu wel of geen bijdrage levert aan kwaliteit van leven. Daar duidt ook de frase ‘rather than from money’ op in de hiervoor be-

²⁰ Tay, L., Diener, E. (2011). "Needs and subjective well-being around the world", Journal of personality and social psychology 101(2): 354-365.

²¹ Hamam Serag El Din, Ahmed Shalabya, Hend Elsayed Farouh, Sarah A. Elariane, Principles of urban quality of life for a neighbourhood, HBRC Journal, vol. 9, Issue 1, April 2013, Pages 86–92.

noemde definitie van kwaliteit van leven. De bron van de discussie is de zogenaamde Easterlin paradox.²² Deze geeft aan dat inkomen een positief effect heeft op geluk op een individueel niveau (gecontroleerd voor diverse kenmerken) maar dat op een nationaal (macro) niveau een toename van het inkomen (GDP) niet samengaat met een toename van welzijn/geluk (boven een basaal niveau). Recenter onderzoek²³ geeft echter aan dat er sprake lijkt te zijn van een logaritmisch verband: geluk neemt wel toe met inkomen, maar niet evenredig. Het is niet zo dat er een plafond is: de stijging lijkt wel door te gaan maar in mindere mate.

3.2. De omgeving als onderdeel van kwaliteit van leven

Vaak wordt kwaliteit van leven 'geobjectiveerd' door sets van indicatoren die als het ware een 'voorspelling' geven van de kwaliteit van leven. Een goed voorbeeld is de benadering die door Eurostat wordt gebruikt (zie uitwerking in kader). Inkomen en inkomensongelijkheid in een land maken deel uit van deze benadering met de motivatie dat welvaart als het ware 'voorwaardescheppend' is.

Door de wijze waarop kwaliteit van leven wordt geoperationaliseerd en vervolgens gebruikt in vergelijkingen tussen landen, komt deze benadering dicht in de buurt van wat in het vorige hoofdstuk is beschreven als kwaliteit van de leefomgeving. Kwaliteit van leven is in dit type benaderingen immers een indicatie van hoe goed het leven ervoor staat in een gebied (i.c. een land). Daarmee wordt het een gebiedsgebonden vergelijking van de kwaliteit van leven. Wat hierbij essentieel is – willen we kwaliteit van leven en kwaliteit van de leefomgeving uit elkaar kunnen houden – is om onderscheid te blijven maken tussen omgevingskenmerken die bijdragen aan de kwaliteit van leven en aspecten die onlosmakelijk deel uitmaken van de kwaliteit van leven zelf.

Een dimensie als gezondheid bijvoorbeeld gaat - voor zover het geen betrekking heeft op de gezondheidszorg – over mensen en niet over omgevingen. Leefomgevingen kunnen van elkaar verschillen in de mate waarin de bewoners verschillen in gezondheid. Maar gezondheid zelf heeft betrekking op de mens en daarmee op de kwaliteit van leven en niet op de kwaliteit van de leefomgeving. Een leefomgeving kan wel als 'gezond' worden aangeduid, maar daarmee wordt dan strikt genomen bedoeld dat die bijdraagt aan de gezondheid van de bewoners.

²² Easterlin, R. (1974). Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence. In Paul A. David and Melvin W. Reder, eds., *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramovitz*, New York: Academic Press, Inc.

²³ Stevenson, B. and J. Wolfers (2008) *Economic Growth and Subjective Well-Being: Reassessing the Easterlin Paradox*. *Brookings Papers on Economic Activity* Vol. 2008(1), pp. 1-87

Kader 1. Eurostat (http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Quality_of_life_indicators)

hanteert de volgende 'indicators' om quality of life te meten (en te vergelijken tussen landen):

1. Material living conditions (*economic conditions, while not reflecting quality of life per se, nevertheless provide a framework to measure the potential of individuals and households to achieve and ensure their own self-defined well-being*):
 - a. Income
 - b. Income distribution and inequality
 - c. Risk of poverty
 - d. Material deprivation
 - e. Structural problems of dwelling
2. Productive or main activity (*'Productive or main activity' refers to both paid and unpaid work. Work affects quality of life not only because of the income it generates but also because of the role it plays in giving people their identity and opportunities to socialise with others*)
 - a. unemployment rate and long-term unemployment rate
 - b. underemployment (number of people living in households with very low work intensity, or in involuntary part-time employment).
 - c. percentage of low-wage earners
 - d. health and safety at work
 - e. work-life balance
3. Health (*Physical and mental problems, as well as ill health, undermine the quality and occasionally shorten the length of people's lives*)
 - a. life expectancy
 - b. infant mortality,
 - c. subjective perceptions regarding access to healthcare
 - d. self-evaluations of health status
4. Education (*Education underpins economic growth, as it is the main driver of technological innovation and high productivity. Moreover, as a means to transmit knowledge through generations, education is the basis of human civilisation*):
 - a. educational attainment
 - b. early school leavers
 - c. self-reported (foreign language and computer knowledge) and assessed skills
 - d. life long learning (proportion of the population in further education and training)
5. Leisure and social interactions (*Leisure, the time people have outside their productive activities (either paid or unpaid) and how they can and choose to spend it, has a significant impact on their subjective notion of well-being, their happiness and their life satisfaction.*)
 - a. the availability of time and its use (including personal care), including the satisfaction of people with the amount of time they have to do things they like
 - b. self-reported attendance at leisure activities that people are interested in,
 - c. activities with people,
 - d. activities for people,
 - e. supportive relationships and
 - f. social cohesion
6. Economic and physical safety (*There are many risks that may unexpectedly and adversely affect a household's future material security. Even if such risks do not materialise, the subjective perception of a threat and the resulting feelings of insecurity still undermine quality of life*).
 - a. -wealth (share of the population unable to face unexpected financial expenses); -debt (share of the population in arrears); and -income/job insecurity (likelihood of losing job - to be developed).
 - b. crime (age-standardised homicide rate/ 100 000 people); -the perception of crime, violence or vandalism in the area; and -the perception of physical safety

7. Governance and basic rights (*The functioning of democratic institutions, civil society actors, and the overall political culture, shape an important dimension of the quality of life*)
 - a. trust in, and satisfaction with, institutions and public services;
 - b. aspects related to discrimination and equal opportunities (experienced discrimination, gender pay gap);
 - c. active citizenship
8. Natural and living environment (*Environmental conditions affect human health and well-being, both directly, for instance through pollution, and indirectly, for instance through adverse effects on ecosystems, biodiversity or even natural disasters and industrial accidents*)
 - a. exposure to pollution (both self-reported and objectively measured) and to noise or other environmental problems.
 - b. satisfaction with recreational and green areas and with the immediate living environment
9. Overall experience of life (*While most dimensions of the framework for statistical measurement of quality of life deal with objective functional capabilities of persons (such as material living conditions, living environment, leisure and social interactions, employment etc), any measurement of quality of life should also extend to cover the subjective well-being of persons.*)
 - a. life satisfaction,
 - b. positive and negative affect,
 - c. the sense of purpose in life

Wat voor gezondheid geldt, geldt ook voor andere domeinen van kwaliteit van leven, zoals de balans tussen werk en vrije tijd. Mensen kunnen een goede of slechte balans hebben in hun leven en die kan tussen gebieden waar zij wonen verschillen, maar voor de leefomgeving zelf is een dergelijke balans betekenisloos. Als op die manier de lijst van indicatoren in de 'quality of life indicators' van Eurostat wordt doorgelopen, valt op dat een groot deel ervan inderdaad direct betrekking heeft op mensen, maar dat het voor een deel ook gaat over omgevingscondities die van invloed kunnen zijn op de kwaliteit van leven van mensen. Tot die laatste categorie behoren bijvoorbeeld indicatoren als criminaliteit, problemen met de woningvoorraad of de inkomensverdeling in een gebied. Het is aannemelijk dat criminaliteit in een gebied, slechte huizen of een grote ongelijkheid in inkomen in negatieve zin bijdragen aan de kwaliteit van leven van mensen. Het zijn echter kenmerken van de omgevingen waarin die mensen leven en geen kenmerken van de mensen zelf.

Het is niet ongebruikelijk om kwaliteit van de leefomgeving ook expliciet als aspect van kwaliteit van leven te beschouwen. En hoewel het op zichzelf niet vreemd is om de verwevenheid van kwaliteit van leven en leefomgevingskwaliteit zodanig door te voeren dat het een onderdeel is van het ander, is dat niet wenselijk als we de wederzijdse invloed scherper willen benoemen.

Een van de benaderingen van kwaliteit van leven die nadrukkelijk het mens-perspectief hanteert, is die van de Canadese Quality of Life Research Unit van de universiteit van Toronto.²⁴ Zij definiëren kwaliteit van leven als *“The degree to which a person enjoys the important possibilities of his/her life.”* In het Nederlands komt die definitie bij een letterlijke vertaling niet direct uit de verf, zoals blijkt uit de nadere duiding die men eraan geeft. *“Possibilities result from the opportunities and limitations each person has in his/her life and reflect the interaction of personal and environmental factors. Enjoyment has two components: the experience of satisfaction and the possession or achievement of some characteristic, as illustrated by the expression: “She enjoys good health.”* Er worden drie ‘life domains’ benoemd: ‘being’, ‘belonging’ en ‘becoming’.

Figuur 8 The Quality of Life Model; Quality of Life Research Unit, Toronto.

Over de invulling die aan deze drie domeinen wordt gegeven, is enige discussie mogelijk. Zo wordt ook hier de omgeving als een van de (sub)dimensies van kwaliteit van leven benoemd. Maar dat kwaliteit van leven in essentie gaat over wie je bent (being), waar je bij hoort (belonging) en wat je perspectief is of wie kunt worden (becoming), is navolgbaar.

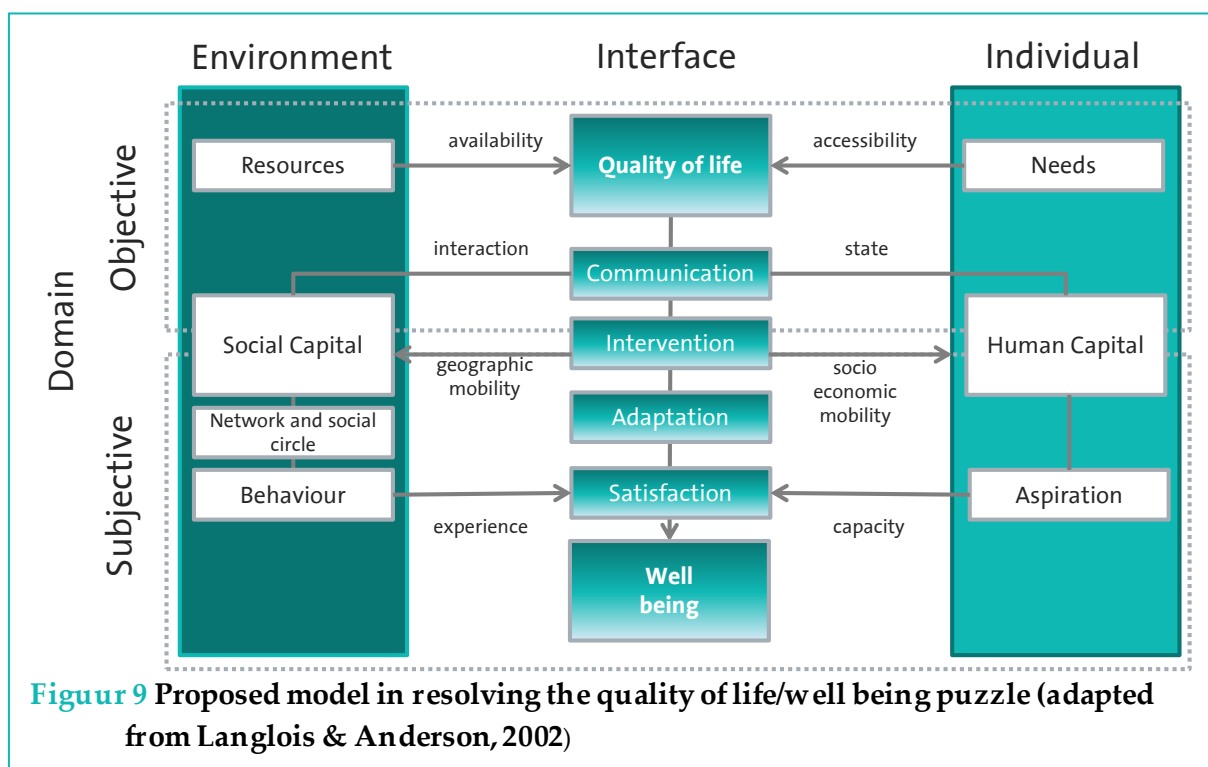
3.3. Objectief en subjectief

Een klassieke discussie in het veld van kwaliteit van leven is de vraag of kwaliteit van leven objectief of subjectief kan of moet worden *gemeten*. De indruk bestaat dat hier inmiddels enige consensus in is bereikt die goed wordt samengevat in het volgende citaat. *“Quality of life is*

²⁴ Zie bijvoorbeeld Renwick, R., A. Fudge Schormans, and B. Zekovic ‘Quality of Life for Children with Developmental Disabilities: A New Conceptual Framework in Journal on Developmental disabilities, vol. 10, 1, 2003, pp. 107-121.

both objective and subjective. Each of these two axes comprises several domains which, together, define the total construct. Objective domains are measured through culturally relevant indices of objective well-being. Subjective domains are measured through questions of satisfaction."²⁵

Een benadering waarin wordt geprobeerd om het objectieve en subjectieve domein in conceptuele zin uit elkaar te halen – en te verbinden – is die van Langlois en Anderson (zie Figuur 9).²⁶ In die benadering ontstaan welzijn en kwaliteit van leven in de interactie (interface) tussen mens en omgeving. Welzijn (well being) wordt daarbij in essentie als een subjectief fenomeen beschouwd terwijl kwaliteit van leven daar de objectieve tegenhanger van is.

Hoewel dus de neiging bestaat om kwaliteit van leven te objectiveren, lijkt subjectief welzijn (life satisfaction) uiteindelijk in de meeste benaderingen (inclusief die van Eurostat) een van de sleutelindicatoren om kwaliteit van leven op waarde te kunnen schatten. Juist het subjectieve element is immers onlosmakelijk verbonden met de (definitie van) kwaliteit van leven. De weging van iemands positie op levensdomeinen als gezondheid, welvaart of kansen in het leven kan immers verschillen tussen personen, generaties en culturen. Voor zover objectieve indicatoren worden gebruikt om de kwaliteit van leven in beeld te brengen, ligt het voor de hand dat de betekenis ervan wordt ontleend aan de mate waarin ze juist van invloed

²⁵ Australian Centre on Quality of Life, <http://www.acqol.com.au/>

²⁶ Langlois en Anderson (2002), Resolving the Quality of Life/Well-being Puzzle: Toward a New Model. Canadian Journal of Regional Science/Revue Canadienne des sciences régionales, XXV : 3 (Autumn/automne 2002), 501-512.

zijn op de subjectieve oordelen van mensen over hun eigen gezondheid, welzijn, geluk en kansen in het leven. Kortom: hun kwaliteit van leven.

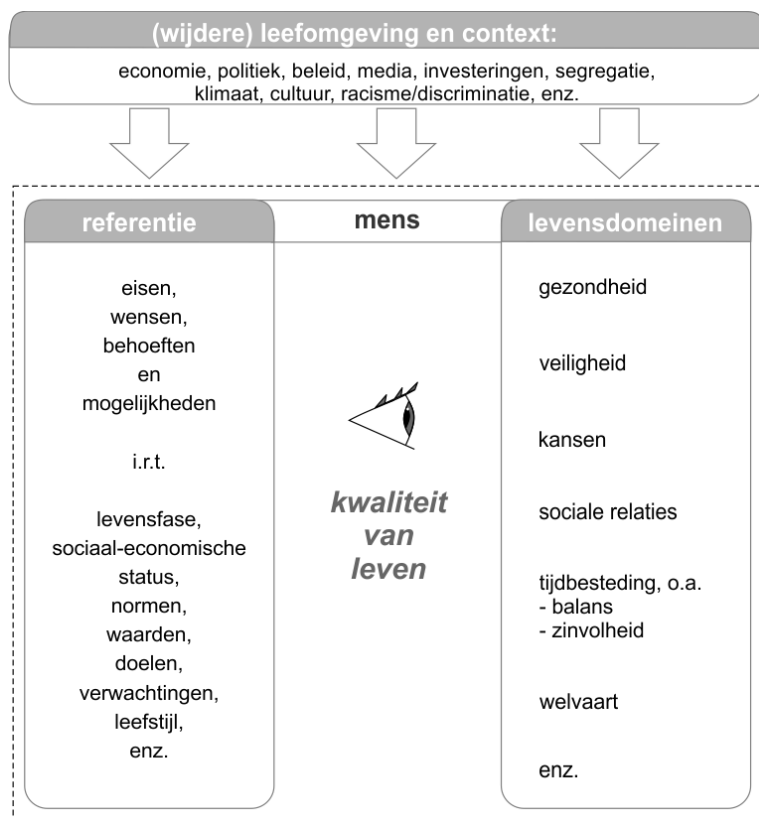
3.4. Conclusie

Kwaliteit van leven is een begrip dat veel discussie oplevert in de wetenschappelijke literatuur en vanuit veel verschillende disciplines aandacht krijgt. Psychologie, economie, epidemiologie, onderwijskunde, politicologie, recht, enzovoort geven er hun eigen invulling aan. Tegelijkertijd zijn er ook de nodige constanten te vinden in de verschillende benaderingen. Essentieel aan het begrip kwaliteit van leven is dat het multidimensionaal is. Zelfs health related quality of life – dat op zichzelf al een inperking inhoudt van het begrip - is niet eendimensionaal. Hierbinnen wordt bijvoorbeeld een onderscheid gemaakt in een psychische, fysieke en sociale dimensie waaraan de kwaliteit van leven moet worden afgemeten.

Maar kwaliteit van leven omvat naast gezondheid ook andere domeinen: welvaart, welzijn, kansen die mensen ervaren om iets te bereiken in het leven, enzovoort. Het gaat om wie je bent, waar je bij hoort en wat je kan worden. In algemene zin kan deze benadering van kwaliteit van leven worden weergegeven zoals in [Figuur 10](#). Daarin wordt verbeeld dat de kwaliteit van leven een concept is dat de resultante is van iemands perceptie van de eigen levenspositie (op domeinen als gezondheid, veiligheid, sociale relaties, enzovoort) en dat die beoordeling plaatsvindt vanuit het perspectief van de eigen eisen, wensen, behoeften en mogelijkheden (die weer samenhangen en kunnen veranderen met de levensfase, sociaal-economische status enzovoort). Maar daarnaast wordt die beoordeling beïnvloed door de bredere context waarin hij plaatsvindt en die de waardering kleurt.

Om kwaliteit van leven goed te blijven onderscheiden van kwaliteit van de leefomgeving is het essentieel steeds te bedenken dat kwaliteit van leven betrekking moet hebben op een mens en kwaliteit van de leefomgeving op een gebied. Waar de omgeving fysiek gedefinieerd is, is dat niet zo lastig. Maar waar de omgeving gedefinieerd is op basis van de mensen die er wonen, kan dat al lastiger zijn. En dat is nog meer het geval als die indicator - zoals bij de inkomensverdeling in een gebied - samenhangt met de indicator waaraan (een aspect van) kwaliteit van leven kan worden afgemeten, zoals iemands besteedbare inkomen. Verder is een essentieel onderscheid dat de mens (met zijn wensen en behoeften) en zijn levensdomeinen (als gezondheid, welvaart enzovoort) feitelijk een en dezelfde zijn – vandaar in de figuur ook de stippellijn om beide begrippen heen. In die zin is dat anders dan een leefomgeving waarin mensen verkeren.

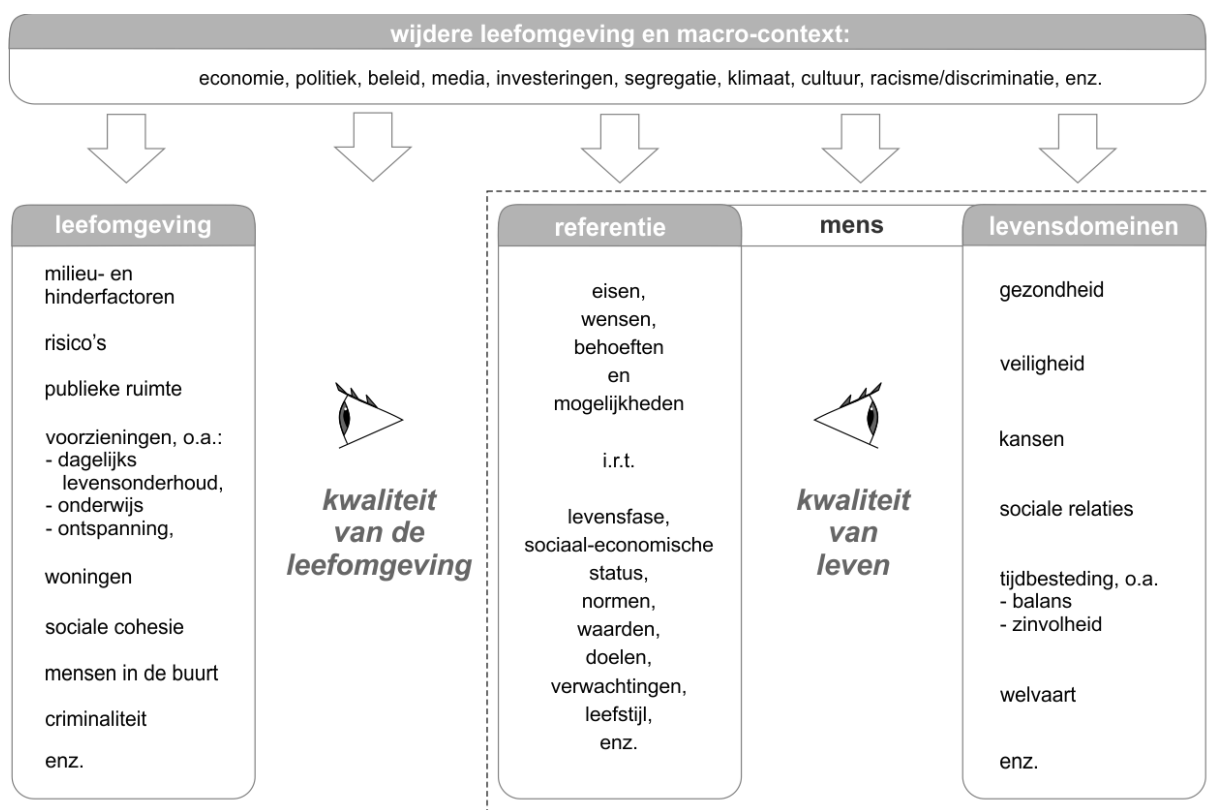
In het volgende hoofdstuk werken we toe naar een conceptueel kader waarin de verbinding wordt gelegd tussen kwaliteit van leven en kwaliteit van de leefomgeving en waarbij nader wordt uitgewerkt hoe beide in relatie tot elkaar staan.

Figuur 10 Kwaliteit van leven: de beoordeling van iemands levenspositie in de context van de cultuur en het waardensysteem waarin men leeft en in relatie tot de eigen doelen, verwachtingen, standaarden en belangen

4. Verbinding kwaliteit van de leefomgeving en kwaliteit van leven

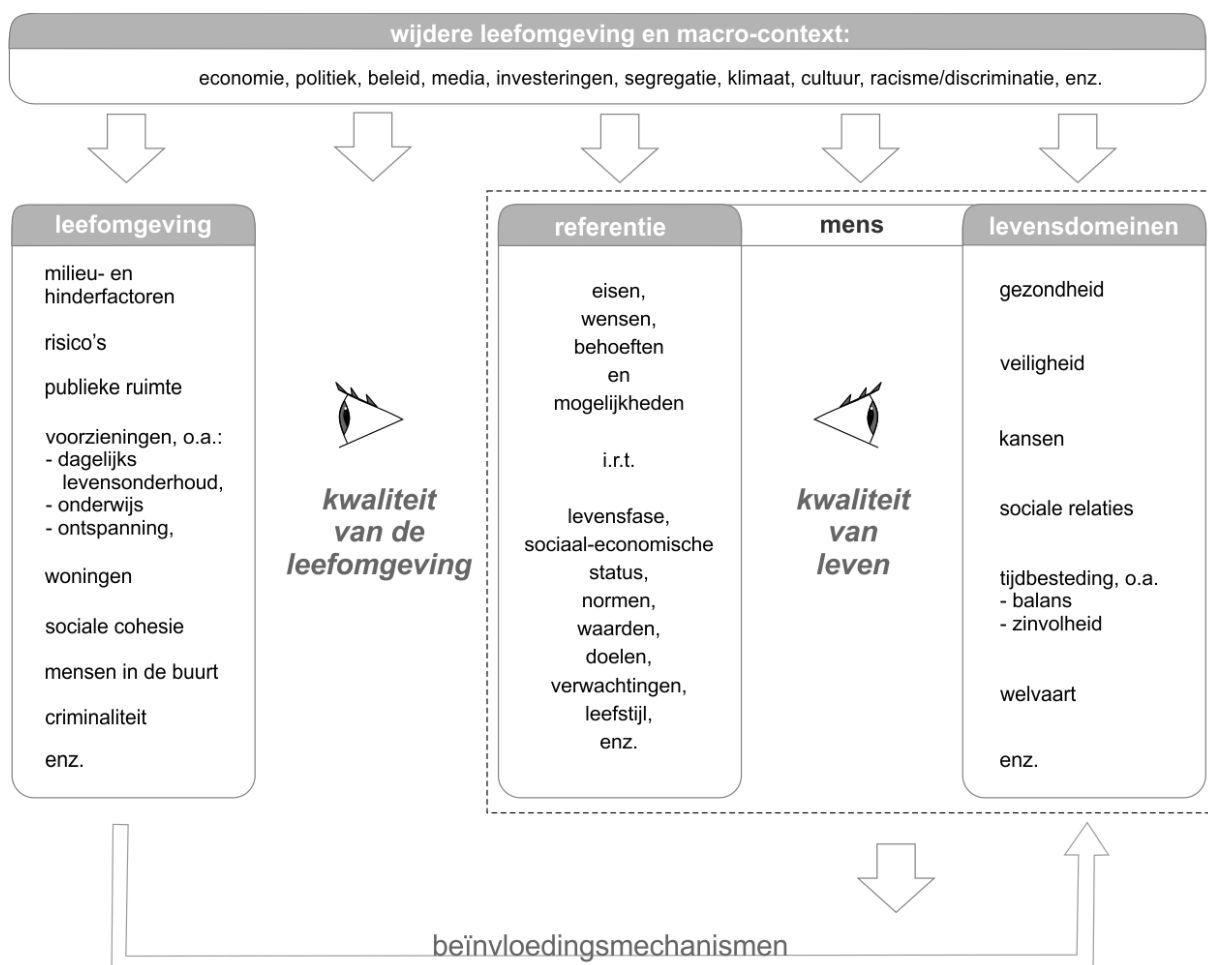
In dit hoofdstuk verkennen we hoe de relatie tussen de begrippen kwaliteit van leven en leefomgevingskwaliteit in conceptuele zin kan worden gezien. Is het aannemelijk dat een dergelijke relatie bestaat? Is het eenrichtingverkeer of gaat het twee kanten op? Hoe kunnen dergelijke relaties eruit zien? Maar voordat we ingaan op de relaties tussen deze twee concepten is het goed om de conceptualisering van kwaliteit van de leefomgeving en kwaliteit van leven nog eens naast elkaar te zetten (Figuur 11). Als concepten lijken ze immers sterk op elkaar. Beide kwaliteitsbegrippen kunnen worden gezien als een evaluatief oordeel – de een over de leefomgeving, de ander over iemands levenspositie – dat ontstaat in relatie tot de eigen wensen, belangen en mogelijkheden. De uitkomst kan dan ook van mens tot mens verschillen. Verder vinden beide evaluaties plaats in de context van de bredere leefomgeving en cultuur. De uitkomst kan dus ook van context tot context verschillen.

Figuur 11 Kwaliteit van de leefomgeving en kwaliteit van leven

In het vorige hoofdstuk is aangegeven dat omgevingskwaliteit in de literatuur geregeld als onderdeel wordt benoemd van kwaliteit van leven. Op zichzelf zou dat al als een bewijs voor de verbinding tussen beide begrippen kunnen worden gezien. Blijkbaar is de (fysieke en sociale) omgeving waarin mensen verkeren van invloed op hun kwaliteit van leven. Het is be-

langrijk om die verbinding ook expliciet te leggen. Dat doen we in Figuur 12. De betekenis van de leefomgevingskwaliteit krijgt daarin een extra dimensie omdat duidelijk wordt dat het niet alleen een neutrale beoordeling is van de leefomgeving, maar dat elementen van die leefomgeving ook van invloed zijn op de verschillende levensdomeinen die het begrip kwaliteit van leven verder inkleuren. En ook hierbij geldt dat de mate waarin de leefomgeving van invloed is op de (domeinen van) kwaliteit van leven, in beginsel kan verschillen van mens tot mens.

Figuur 12 Kwaliteit van de leefomgeving in relatie tot kwaliteit van leven

In de literatuur, maar zeker ook in beleid, staat vervolgens vooral de nadere invulling centraal van welke aspecten van de leefomgeving van invloed zijn op welke domeinen van kwaliteit van leven. De discussie over de vraag of buurteffecten wel of niet bestaan, kan naar onze indruk ook in dat perspectief worden gezien. Maar de verbinding tussen leefomgevingskwaliteit en kwaliteit van leven is breder dan dat en gaat ook over andere, specifieke vraagstukken, zoals de relatie(s) tussen:

- Luchtkwaliteit en gezondheid;
- Voorzieningen en welzijn;

- Criminaliteit en ervaren veiligheid;
- Sociaal kapitaal en de sociale relaties in een buurt;
- Welvaart en kwaliteit van de woonomgeving.

4.1. Invloed van de leefomgeving op kwaliteit van leven

Het is goed om te bedenken dat de onzekerheid rond buurteffecten niet voor alle relaties tussen de leefomgeving en (domeinen van) kwaliteit van leven even groot is. Voor veel 'hardere' aspecten van de leefomgeving zijn bijvoorbeeld dosis-reponserelaties vastgesteld in relatie tot domeinen van de kwaliteit van leven. In het bijzonder in de epidemiologie zijn stappen gezet in relatie tot gezondheid. Dergelijke relaties bestaan onder meer voor omgevingsgeluid in relatie tot geluidhinder en slaapverstoring²⁷ en voor luchtkwaliteit in relatie tot de kans op COPD en een daarmee samenhangend verlies aan 'quality adjusted life' years'. Maar ook hierbij geldt dat enige terughoudendheid op z'n plaats is bij al te strikte generalisaties. Zo spelen attitudes, verwachtingen, (milieu)gevoeligheid en verwerkingsstrategieën ook een rol bij de invloed van omgevingsstressoren op de gezondheid.²⁸

De constatering dat de onzekerheid rond buurteffecten niet voor alle elementen even groot is, past in de tendens die we in de recente literatuur zien om niet langer uit te gaan van de dichotome vraag óf de leefomgevingskwaliteit de kwaliteit van leven beïnvloedt. De aandacht verschuift meer en meer naar de mechanismen die aan eventuele effecten ten grondslag liggen en naar de consequenties van die mechanismen voor verschillende doelgroepen.²⁹ Galster (2012) onderscheidt, bijvoorbeeld, vijftien mechanismen die hij onderverdeelt in vier categorieën:

- 1) social-interactive mechanisms (bijvoorbeeld de sociale norm waarbinnen het normaal is om een uitkering te ontvangen en zwart te werken en anderen dat ook doen),
- 2) environmental mechanisms (bijvoorbeeld de blootstelling aan vervuilde lucht met gezondheidseffecten),
- 3) geographical mechanisms (bijvoorbeeld de geïsoleerde ligging van een wijk ten opzichte van werk, wat bijdraagt aan een slechtere toegang tot werk of scholing)

²⁷ Zie bijvoorbeeld het 'position paper on dose-effect relationships for night time noise' van de European Commission Working Group on Health and Socio-Economic Aspects (2004)

²⁸ Gezondheidsraad (2012), p.11..

²⁹ Zie o.a. Harding e.a. (2010), Galster (2012) en Sharkey & Faber (2014). De door Lamont, Beljean & Clair (2014) voorgestelde culturele processen als werkingsmechanismen lijken door Galster overigens tot de sociaal-interactieve mechanismen te worden gerekend.

- 4) institutional mechanisms (bijvoorbeeld de keuze van bedrijven of overheden om wel of niet te investeren in specifieke gebieden wat gevolgen heeft voor de kwaliteit van leven).

De opgave is volgens Galster en anderen om niet alleen vast te stellen welke mechanismen verantwoordelijk zijn voor een bepaald effect op bewoners, maar om in kwantitatieve termen vast te stellen wat de relatieve bijdrage is van elk van die mechanismen. Het is immers niet zo dat er maar één mechanisme tegelijkertijd werkt.

In een bepaalde buurt kunnen er meerdere omgevingsfactoren zijn die tot een zelfde uitkomst leiden, maar langs geheel verschillende mechanismen. Een complicatie is dat er ook tweede-orde of indirecte effecten kunnen zijn. Zo kan een slechte luchtkwaliteit leiden tot meer klachten aan de luchtwegen bij kinderen (wat als een verminderde kwaliteit van leven kan worden beschouwd), maar het kan ook leiden tot meer schoolverzuim en daarmee tot een minder gunstige uitgangspositie op de arbeidsmarkt (eveneens te benoemen als aspect van kwaliteit van leven, maar dan vanuit economisch perspectief).

Een factor om rekening mee te houden is dat de hoeveelheid tijd die een individu in de buurt doorbrengt verschilt sterk van persoon tot persoon. Kinderen zijn over het algemeen meer op de buurt aangewezen dan volwassenen³⁰. Ze gaan vaak in de buurt naar school, spelen er buiten en ontmoeten er hun vriendjes. Ellen en Turner (2009) maken daarbij onderscheid tussen kinderen in de voorschoolse leeftijd, die in mindere mate blootgesteld worden aan de buurt, dan oudere naar schoolgaande kinderen. Ook voor ouderen geldt dat ze relatief veel tijd in de directe woonomgeving doorbrengen³¹. Het is dan ook aannemelijk dat er verschillende uitkomsten van buurteffecten op individuen in een buurt bestaan. Om hier achter te komen, kan kwalitatief onderzoek dat zich richt op de ervaring en perceptie van buurtbewoners uitkomst bieden.

4.2. Invloed van de mens op de kwaliteit van de leefomgeving

Waar de relatie tussen de kwaliteit van de leefomgeving en de kwaliteit van leven van de bewoners in veel studies terugkomt, is de omgekeerde weg – de invloed van kwaliteit van leven op leefomgevingskwaliteit - op die manier benoemd niet terug te vinden in de literatuur. Wat wél relevant is, is dat de mens – door gedrag – zijn omgeving kan veranderen. In de literatuur komt dat bijvoorbeeld terug bij de studie van selectie-effecten als gevolg van de keuzes die mensen maken voor een bepaalde woonomgeving. Zoals Van Ham (2014) en, nog sterker, Slater (2013) betogen: je bent niet kansarm omdat je ergens woont, maar je woont

³⁰ Jensen, 2009; Karsten, 2003; Hoewel de individuele variatie hierin ook aanzienlijk kan zijn. Waar het ene kind de hele middag buiten speelt, gaat het andere direct van school naar de opvang, naar de sportclub en/of naar huis en de televisie.

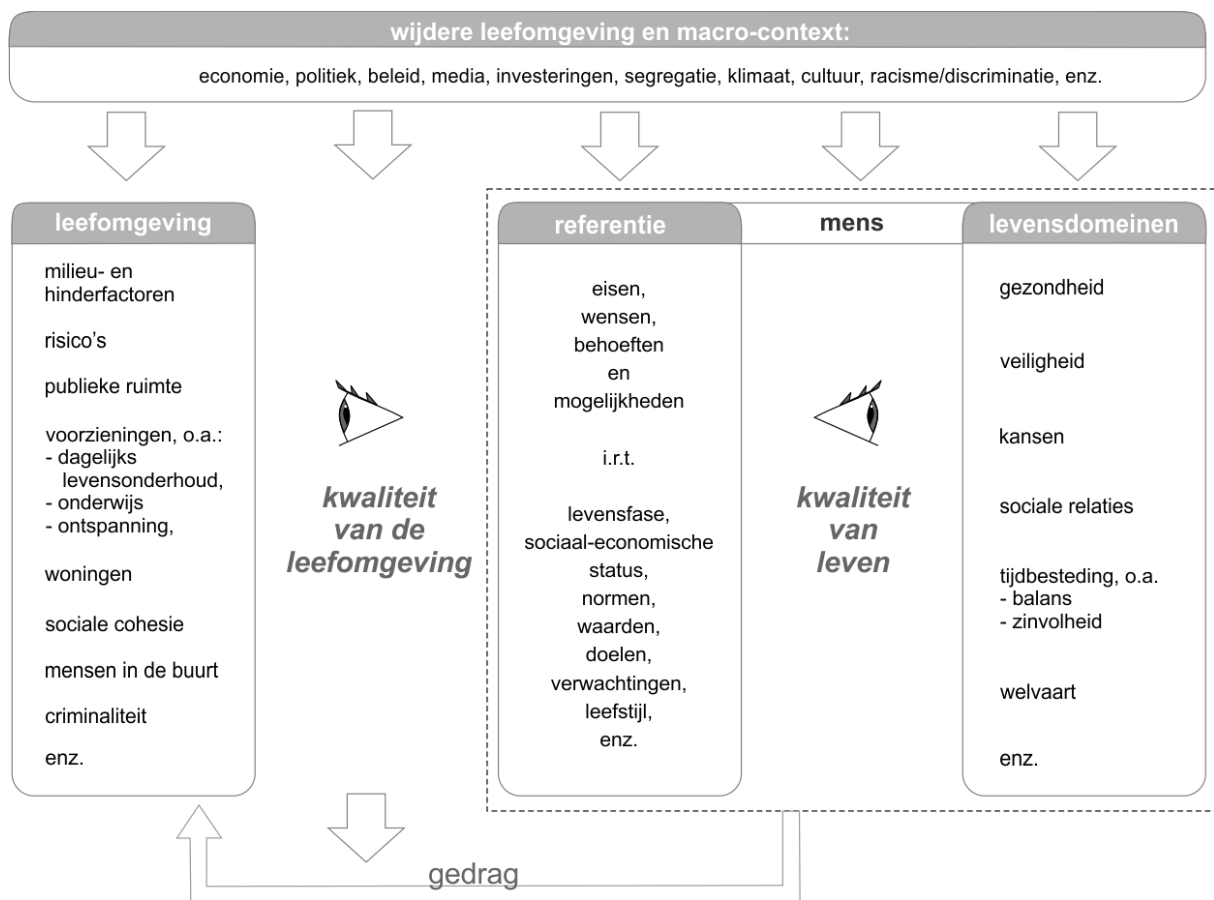
³¹ Buffel e.a., 2013.

ergens omdat je kansarm bent. Veelal wordt bij selectie-effecten ingegaan op economische indicatoren voor kwaliteit van leven omdat die voor de lagere inkomens dwingend zijn bij de keuzemogelijkheden op de woningmarkt. Zij kunnen immers niet vrijelijk kiezen waar ze wonen en zijn gebonden aan gebieden waar goedkope woningen beschikbaar zijn. Maar keuzes worden ook (mede) vanuit andere perspectieven gemaakt (zoals het door Perlaviciute en Steg (2012) genoemde 'identity/self-respect'). Mensen kiezen immers om meer dan alleen economische redenen voor een bepaalde omgeving.

Dat iemands persoonlijke leefomgeving mede wordt bepaald door diens gedrag is nog niet hetzelfde als dat de leefomgevingskwaliteit (als kenmerk van een buurt) erdoor wordt beïnvloed. Maar - wat verder doorredenerend - is het aannemelijk dat dit wel zo uitwerkt. Immers, de persoon die ergens gaat wonen, maakt mede de buurt. En als anderen vergelijkbare keuzes (moeten) maken, wordt dat effect verder versterkt. Maar ook of bewoners zich in positieve zin inzetten voor de buurt - of deze juist negatief beïnvloeden - hangt vrij sterk samen met kenmerken van mensen.³² En zelfs zonder actieve inzet kan de aanwezigheid van specifieke groepen van invloed zijn op het imago van een buurt. Daardoor kan - als de aantallen groter worden - het imago van een buurt worden versterkt (bijvoorbeeld als een buurt voor kansarmen). En dat is in potentie weer van invloed op de keuzes van andere huishoudens.

Op die manier wordt ook duidelijk dat de sociaal-economische samenstelling van buurten - die voortkomt uit gedrag van mensen - weer een aspect wordt van de leefomgevingskwaliteit. Kortom, er liggen verbindingen tussen de mens en de omgeving en die verlopen via gedrag. Dat gedrag wordt gemotiveerd door individuele wensen, behoeften, mogelijkheden enzovoort. En daarin klinken aspecten van iemands kwaliteit van leven in door (Figuur 13). Maar ook de leefomgeving zelf - en de kwaliteit die daaraan verbonden wordt door een individu - kan (en zal) van invloed zijn op het gedrag. Immers, waar de discrepantie tussen leefomgeving en wensen en behoeften groot is, mag worden verwacht dat mensen geneigd zullen zijn die omgeving te (willen) veranderen. Daarbij zijn dan verschillende opties beschikbaar. Als de inschatting is dat de omgeving ook te veranderen is, zal iemand vermoedelijk geneigd zijn zich feitelijk in te zetten. Als de inschatting is dat dat niet zo is (bijvoorbeeld omdat de inschatting is dat het een druppel op een gloeiende plaat is) zal men vermoedelijk eerder geneigd zijn zich te onttrekken aan die omgeving of te verhuizen.

³² Leidelmeijer, K. (2012). Buurtparticipatie en leefbaarheid. RIGO i.o.v. BZK/WWI.

Figuur 13 De invloed van de mens op de leefomgeving

Daarmee onderscheiden we verschillende soorten gedragsmechanismen waarmee mensen direct of indirect hun leefomgeving veranderen:

- Directe beïnvloeding van de omgeving door onder meer:
 - Participatie
 - Investerings
 - Overlast veroorzaken
 - enzovoort.
- Door strategieën/gedrag waarmee (werkelijke of vermeende) invloeden van omgevingen worden veranderd of vermeden en die indirect van invloed kunnen zijn op de leefomgeving, bijvoorbeeld:
 - Kinderen in een andere buurt naar school sturen;
 - Niet meer in het donker buiten komen.
 - enzovoort
- Via geografische mobiliteit, waarmee iemand een andere omgeving kiest. Dit kan zowel vanuit een positief als negatief perspectief gebeuren:
 - Positief – optimalisering van omgeving in relatie tot de eigen eisen en wensen

- Negatief – aangewezen op specifieke gebieden door beschikbaarheid betaalbare woonruimte (zoals het sociale huursegment).

4.3. Op zoek naar mechanismen

Met de toenemende aandacht voor de mechanismen waarlangs kenmerken van buurten invloed kunnen hebben op de mensen die er wonen én waarlangs de kenmerken van mensen invloed kunnen hebben op de buurt, wordt ook steeds duidelijker dat het eenvoudig beantwoorden van de vraag of buurteffecten wel of niet bestaan, niet mogelijk is.

Een te sterke vereenvoudiging van de discussie – hoe aantrekkelijk ook - draagt dan ook eerder bij aan verdere verwarring dan aan een helder antwoord. De reden daarvoor is dat voor- en tegenstanders het simpelweg over verschillende zaken kunnen hebben. Waar de epidemioloog – refererend aan dosis-reponserelaties – met de nodige mitsen en maren kan beweren dat er buurteffecten zijn, kan een socioloog – refererend aan cross-sectioneel onderzoek waarin een samenhang wordt geconstateerd tussen gemiddeld inkomen in een buurt en schoolprestaties van kinderen – zeggen dat er geen bewijs is voor buurteffecten maar dat het gaat om selectie-effecten.

Om te komen tot een zinvolle discussie, is het nodig dat er een gedeeld beeld ontstaat van waar wel en waar geen evidentie voor is, waar onzekerheden zijn en waar nader onderzoek naar nodig is. Daarvoor zou idealiter steeds eenduidig moeten worden geformuleerd:

- Over welk(e) specifiek(e) kenmerk(en) van buurten (of bij voorkeur algemener geformuleerd³³: de omgeving) het gaat.
- Over welk(e) aspect(en) van de kwaliteit van leven van mensen het gaat.³⁴
- Via welk(e) mechanisme(n)³⁵ het buurtkenmerk van invloed (kan) zijn op de kwaliteit van leven van mensen, waarbij specificatie nodig is van:
 - de dosis (hoe komt iemand in aanraking met het omgevingskenmerk, hoe 'zwaar' moet dat zijn, hoe lang moet de blootstelling duren, enzovoort),
 - het effect (welk effect heeft de blootstelling en waarom treedt dat effect op als gevolg daarvan)

³³ Niet elk mechanisme is per se buurtgebonden. Een inperking tot 'buurten' als geografische eenheden is dan ook te beperkend. Soms kan de relevante schaal veel kleiner zijn (water in de straat of het trappenhuis gebeurt bijvoorbeeld), in andere gevallen is die schaal veel groter en gaat het meer om de wijde omgeving).

³⁴ Vaak gaat het om één indicator, zoals de hoogte van het inkomen (gebruikt door o.a. Sharkey 2008, Musterd, De Vos, Das & Latten 2011 en Hedman, Manley, Van Ham & Östh 2012), maar ook niet-economische grootheden als de kans op tienerzwangerschap (Wodtke 2013) of schoolprestaties of –verzuim worden gebruikt evenals (ervaren) gezondheid, of depressiviteit, BMI en het al dan niet voorkomen van chronische aandoeningen (O'Campo et al., 2015). Anderen (Perlaviciute en Steg (2012) bijvoorbeeld) geven aan dat QoL een te breed begrip is om met één indicator te kunnen meten en stellen voor om het te operationaliseren met een groot aantal verschillende indicatoren.

³⁵ Hierbij lijkt het nuttig om de systematiek die door Galster is voorgesteld, te volgen.

- eventuele mediërende factoren die de relatie tussen dosis en effect kunnen beïnvloeden (zoals strategieën van mensen om zich te onttrekken aan of te wapenen tegen de veronderstelde effecten, verschillen tussen mensen – zoals leeftijd - waardoor de ene mens gevoeliger is voor de blootstelling dan de ander, enzovoort).³⁶
- Via welk(e) mechanisme(n) kenmerken van mensen van invloed (kunnen) zijn op de buurten waar zij wonen (relevant om selectie-effecten te onderkennen maar ook om te onderkennen op welke manier in het bijzonder de sociaal-interactieve mechanismen ontstaan).
- Hoe verschillende mechanismen die van invloed kunnen zijn op een specifiek aspect van kwaliteit van leven elkaar kunnen versterken of afzwakken in specifieke buurten.³⁷

Veel van deze vragen kunnen niet eenvoudig kwantitatief worden benaderd omdat er in de praktijk veel mechanismen gezamenlijk actief zijn. Om meer duidelijkheid te krijgen over wat er in specifieke situaties aan de hand is, welke mechanismen werken, op wat voor manier ze elkaar beïnvloeden, enzovoort, is kwalitatief onderzoek onmisbaar. Door kwalitatief en kwantitatief onderzoek te combineren, worden de mogelijkheden om te komen tot nieuwe inzichten vergroot. Daarmee kan dan een fundament worden gelegd om de aandacht te verschuiven van de dichtome vraag naar het bestaan van buurteffecten naar de vraag wanneer en voor wie en een buurteffect kan bestaan. Het gaat dan meer om het “Who, When, Where and What” (Harding et al, 2010).

Als kennis langs deze lijn wordt opgebouwd, kan ook vanuit het beleid scherper worden geformuleerd met welk doel, welke ingrepen en maatregelen worden genomen. Dan kan ook worden voorkomen dat maatregelen als de herstructurering van de woningvoorraad worden beoordeeld in relatie tot hun effect op de kansen op werk van de bewoners. Immers, niet van elke maatregel, ingreep of manier van werken kan worden verwacht dat die van invloed is op *alle* aspecten van de leefomgevingskwaliteit en de kwaliteit van leven van de bewoners.

³⁶ Interessant is dat de veronderstelde werking van buurteffecten zowel self-fulfilling als self-denying elementen kan hebben. Als mensen strategieën ontwikkelen om niet beïnvloed te worden door de (veronderstelde) negatieve invloeden van de buurt (bijvoorbeeld door hun kinderen in een andere buurt naar school te laten gaan), vermindert dat het buurteffect. Maar het omgekeerde – waarbij mensen zich juist zo gaan gedragen dat een buurteffect wordt versterkt (bijvoorbeeld doordat ze buurten met een slecht imago mijden en die in toenemende mate worden bewoond door mensen die geen keuze hebben) is ook denkbaar. In de woorden van Van Ham: “the problems of neighbourhood stigmatisation are reproduced and negative stereotypes reinforced. This is almost a neighbourhood effect in itself”. Naar onze overtuiging is dat overigens niet ‘almost’ een buurteffect maar een feitelijk (en ongewenst) buurteffect, ook al is het dan gebaseerd op een ‘beeld’.

³⁷ Zo kunnen er in specifieke buurten verschillende mechanismen tegelijkertijd werken die er aan bijdragen dat kinderen slecht presteren op school. Als daar onvoldoende rekening mee wordt gehouden kunnen geconstateerde effecten ten onrechte aan één mechanisme worden toegeschreven of kan ten onrechte worden geconstateerd dat er géén buurteffect is.

Door expliciet te maken hoe de relaties liggen tussen ingrepen en beoogde doelen wordt tegelijkertijd ook duidelijk wat er dan aan beleidsdoelen blijft liggen. Zo zou een nadere beschouwing van het instrumentarium rond de aandachtswijken langs de lijn van veronderstelde werkingsmechanismen duidelijk hebben kunnen maken dat een aantal van de oorspronkelijke beleidsdoelen wellicht wat spaarzaam is geïnstrumenteerd.

4.4. Conceptueel kader

Kwaliteit van de leefomgeving en kwaliteit van leven hebben veel met elkaar te maken. Eerder benoemden we ze ook als twee kanten van dezelfde medaille. In verschillende benaderingen die we in de literatuur tegenkomen, maken beide zelfs deel uit van elkaar of wordt gesproken over kwaliteit van leven terwijl de focus vooral op het vergelijken van gebieden ligt.

Om de relatie tussen beide goed te kunnen identificeren, is het belangrijk om de begrippen juist uit elkaar te trekken. Pas dan kan namelijk duidelijk worden gemaakt hoe ze elkaar beïnvloeden. We doen een poging. Het belangrijkste verschil tussen kwaliteit van leven en leefomgevingskwaliteit is in essentie eenvoudig: het een gaat over het leven van mensen en het ander over plaatsen of omgevingen. Meer specifiek:

- Leefomgevingskwaliteit is een begrip dat een omgeving beschrijft met kenmerken die vanuit het perspectief van de mens van belang zijn (en dus in beginsel bij kunnen dragen aan aspecten van de kwaliteit van leven). Aan leefomgevingskwaliteit kunnen dimensies worden onderscheiden, bijvoorbeeld: fysiek/ruimtelijk, sociaal, voorzieningen, enzovoort. Maar ook meer generieke typering en als 'what is there', 'who is there' en 'what is going on' kunnen nuttig zijn om het begrip nader in te vullen. Bij de leefomgeving is de ruimtelijke schaal van belang. Die kan variëren van landelijk (zoals bij de invloed van het politieke systeem) tot regionaal (zoals bij de invloed van werkgelegenheid) tot zeer lokaal (zoals bij de invloed van overlast in de directe leefomgeving).³⁸
- Kwaliteit van leven is een begrip dat het leven van mensen waardeert en dat (deels) door de omgeving waarin zij verkeren, kan worden beïnvloed. Kwaliteit van leven kan uiteen worden gelegd in domeinen, bijvoorbeeld: gezondheid, welvaart, veiligheid, enzovoort. Ook hier kunnen meer generieke typering en als 'being', 'belonging' en 'becoming' nuttig zijn om het begrip nader te duiden en te contrasteren met kwaliteit van de leefomgeving.
- De invloed van de leefomgeving op kwaliteit van leven kan worden gezien als de neerslag van een diversiteit aan mechanismen waarmee mensen door hun omgeving worden

³⁸ In navolgende uitwerking in deel 2 concentreren we ons op dat laatste en laagste schaalniveau omdat die het meest relevant is in relatie tot de discussie over 'buurteffecten'.

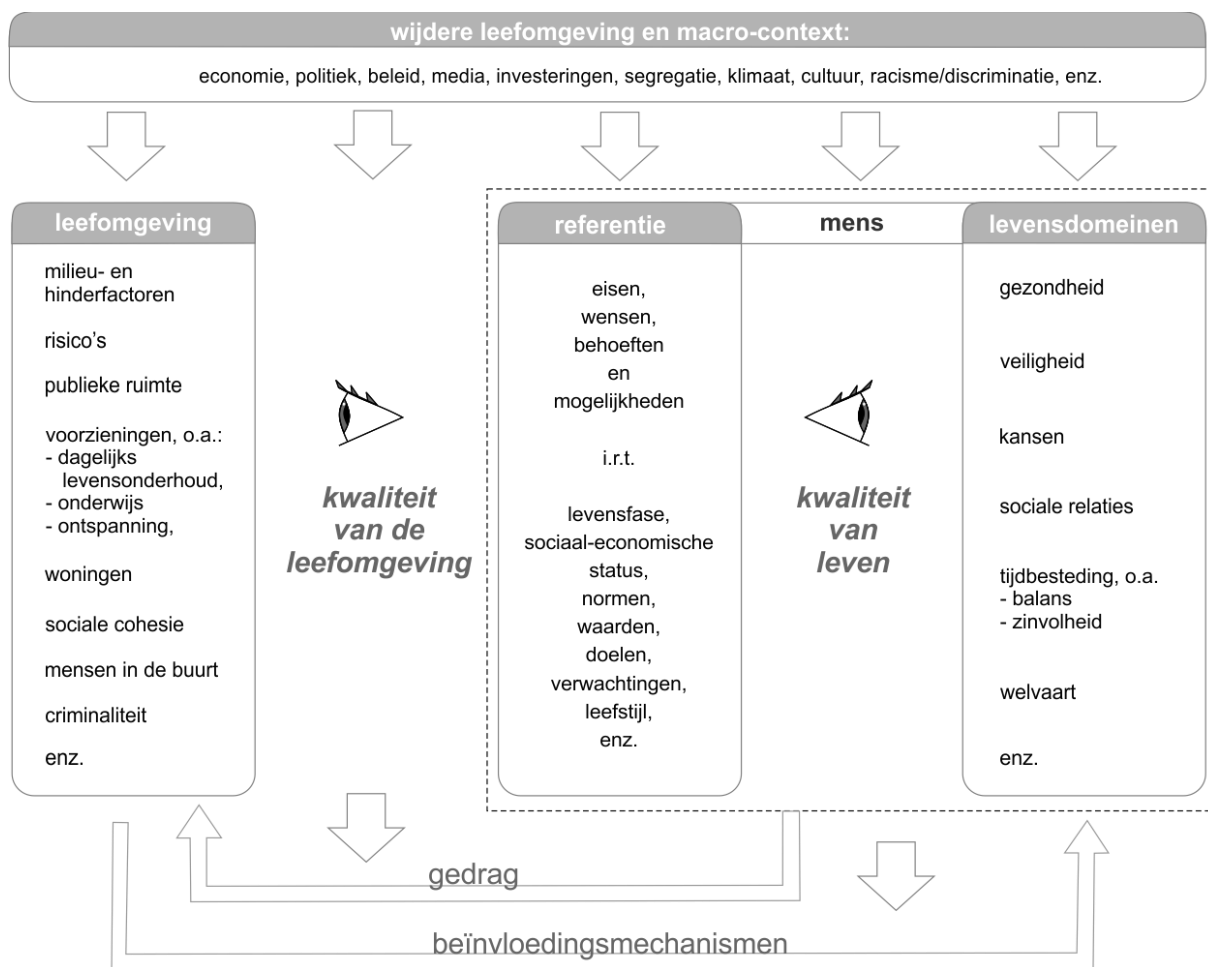
beïnvloed. In navolging van Galster kunnen daarbij minimaal de volgende typen worden onderscheiden:

- Omgevingsmechanismen;
 - Geografische ligging;
 - Institutionele mechanismen;
 - Sociaal-interactieve mechanismen.
- De invloed van de mens op de leefomgevingskwaliteit gaat over de wijzen waarop mensen invloed uitoefenen op hun omgeving:
 - Door directe beïnvloeding van de omgeving;
 - Door strategieën/gedrag waarmee (werkelijke of vermeende) invloeden van omgevingen worden veranderd of vermeden en die indirect van invloed kunnen zijn op de leefomgeving;
 - Via geografische mobiliteit (selectiemechanismen).

Kwaliteit van leven en leefomgevingskwaliteit kunnen elkaar beïnvloeden, maar die invloed is niet uitsluitend. Er zijn ook andere invloeden: via de ruimere leefomgeving bijvoorbeeld, maar ook individuele kenmerken en ontwikkelingen zijn van belang. Gezondheid bijvoorbeeld kan weliswaar worden beïnvloed door de omgeving, maar ouderdom, ziekten, genetische aanleg en dergelijke (persoonlijke factoren dus) hebben vanzelfsprekend ook een invloed. En omgekeerd wordt de kwaliteit van de leefomgeving niet alleen 'gemaakt' door de mensen die erin verkeren, maar ook door invloeden van buitenaf: institutioneel/politiek, macro-economisch, demografisch, natuurlijk, e.d.). En vaak zijn het juist de combinaties die het interessant maken. Zo hangt iemands leefstijl – die van invloed is op gezondheid - samen met persoonlijke voorkeuren en mogelijkheden, maar de sociale omgeving (goede en slechte voorbeelden, ergens bij willen horen, enzovoort) speelt een minstens zo grote rol bij het ontstaan van leefstijlen. De hiervoor benoemde elementen van het kader worden in Figuur 14 gecombineerd tot een conceptueel kader.

Als we de kernelementen uit Figuur 14 verder uitwerken in de opties die er zijn voor dimensies van leefomgevingskwaliteit en de domeinen van kwaliteit van leven en de mechanismen die beide met elkaar verbinden daartussen plaatsen, kan dit conceptuele kader verder worden ingevuld. Om daarbij een idee te geven worden dimensies van de leefomgeving weergegeven in

Tabel 1. In Tabel 2 worden voorbeelden van domeinen en aspecten van kwaliteit van leven weergegeven. De vraag is nu – en daar gaan we in deel 2 van deze literatuurstudie verder op in – welke evidentie er is dat aspecten van de leefomgeving van invloed zijn op iemands kwaliteit van leven en omgekeerd op welke manieren mensen hun leefomgeving kunnen beïnvloeden, al dan niet onder invloed van die leefomgeving zelf.

Figuur 14 Conceptueel kader voor de verbinding tussen kwaliteit van de leefomgeving en kwaliteit van leven

Tabel 1 Voorbeelden van dimensies en aspecten van de kwaliteit van de leefomgeving

dimensies van de leefomgeving (kenmerken van omgevingen)	
milieu/hinderfactoren	geluid luchtkwaliteit schoon drinkwater veilig voedsel
risico's (environmental hazards)	aardbevingen overstroming (bos)branden
publieke ruimte	satisfiers (b.v. nabijheid groen, water, recreatie e.d.) dissatisfiers (b.v. nabijheid industrie, hoogspanningsmasten, drukke wegen, dichtheid e.d.) schoon en heel
woningvoorraad	eigendomsverhouding kwaliteit (grootte, type, bouwkundig, energetisch e.d.)
voorzieningen (beschikbaarheid/toegang tot):	werk scholen zorg en ondersteuning winkels e.d. (primaire levensbehoeften, recreatief)
culturele en institutionele factoren	heersende (sociale) normen sociale cohesie kwaliteit openbaar bestuur rechtszekerheid
samenstelling bevolking (incl. verdeling)	inkomen opleiding herkomst leeftijden
overlast (van mensen) en criminaliteit, o.a.:	geweldd misdrijven diefstal vernielingen

Tabel 2 Voorbeelden van domeinen en aspecten van de kwaliteit van leven

domeinen van de levenspositie (wat mensen 'hebben' of ervaren)	
gezondheid:	Fysiek functioneren Psychisch functioneren
veiligheid en onderdak:	(Ervaren) veiligheid (in de buurt, in gezin enz.) adequate huisvesting
welvaart (sociaal-economisch)	volgende beschikbare middelen (inkomen, vermogen) opleiding
gelijke behandeling/kansen	Vrijheid (zelfbeschikking) Geen discriminatie (gender, race, etc.) (toegang tot) opleiding
welzijn/zelfactualisatie	Vrije tijd (balans werk en vrije tijd) Zinnvolle tijdsbesteding (werk, opleiding, vrijwilligerswerk, cultuur, etc.) Sociale contacten

Deel 2: Op zoek naar evidentie

In dit deel van het onderzoek wordt ingegaan op de evidentie die uit de wetenschappelijke literatuur naar voren komt over relaties tussen leefomgeving en mens. Het doel is na te gaan welke verbanden daadwerkelijk zijn aangetoond en waar kennislacunes liggen. We volgen bij deze verkenning de domeinen van kwaliteit van leven die in het voorgaande deel zijn benoemd aan de hand van de hiërarchie van Maslow. Van daaruit worden steeds de (aard van de) relaties met dimensies van de leefomgeving verkend. Achtereenvolgens komen dan aan de orde:

- gezondheid;
- veiligheid en onderdak;
- welvaart (sociaal-economisch);
- gelijke behandeling en kansen;
- zelfactualisatie en welzijn.

Per domein volgen we zoveel mogelijk een vaste structuur, waarin alle potentiële relaties zoveel mogelijk aan de orde komen. In die structuur beschrijven we steeds:

- welke relaties er zijn met de verschillende aspecten van quality of place (milieu/hinder, risico's, publieke ruimte, woningvoorraad, voorzieningen, culturele en institutionele factoren, bevolkingssamenstelling, overlast);
- per relatie: de mechanismen die er aan ten grondslag liggen;
- in welke mate de werking van deze mechanismen en interacties is aangetoond.

Wanneer we genoemde structuur consequent doorvoeren, is op voorhand duidelijk dat sommige onderdelen meer gewicht krijgen dan andere. Dat kan zijn omdat sommige verbanden vermoedelijk niet bestaan of zwak zijn, omdat over die relaties weinig of niet gepubliceerd is of omdat de relaties minder relevant zijn in de Nederlandse context.

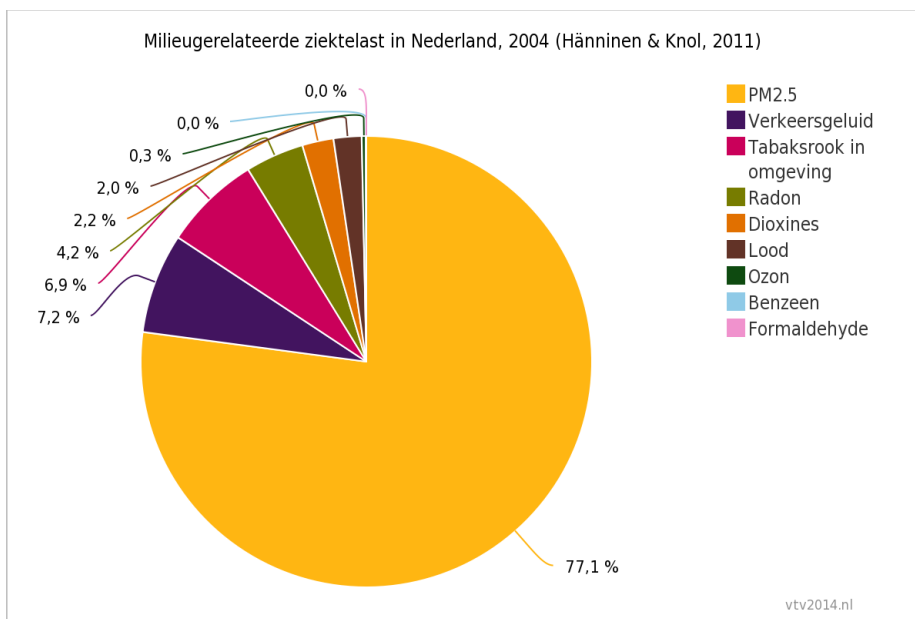
Een complicerende factor bij deze verdieping is dat de conceptualisering die wij hier consequent trachten door te voeren, niet in alle studies gehanteerd wordt. In veel studies wordt een eigen categorisering gehanteerd, die soms beter en soms minder goed overlapt met het conceptuele kader dat wij voor deze studie ontwikkeld hebben. Dat leidt ertoe dat in de verdieping sommige studies onder meerdere thema's terugkomen, bijvoorbeeld omdat van dezelfde omgevingskenmerken zowel verbanden met gezondheid als met welvaart of welzijn worden beschreven.

5. Gezondheid

5.1. Milieu / hinder en risicofactoren

Er is veel onderzoek verricht naar het effect van omgevingshinder van het leefmilieu op de gezondheid van bewoners. Het RIVM heeft een overzichtsdokument opgesteld dat de hoofdpunten samenvat.³⁹ In totaal schat het RIVM dat milieufactoren verantwoordelijk zijn voor bijna 6% van de totale ziektelast. Voor het overgrote deel gaat het om schade door fijnstof (zie Figuur 15), wat leidt tot ademhalingsproblemen, hart- en vaatziekten. De effecten van deze milieufactoren worden tegengegaan door normstelling in de Omgevingswet en voorgaande wetten; te denken valt aan de regelgeving die bouwen in de onmiddellijke nabijheid van hoofdwegen niet mogelijk maakt zonder maatregelen tegen fijnstof, of de regels voor goede ventilatie van het binnenmilieu (radon).

Figuur 15 Milieugerelateerde ziektelast in Nederland

Hoewel deze ziekmakende milieufactoren in beginsel iedereen treffen, blijkt dat mensen met een lage sociaaleconomische status relatief vaak op plaatsen wonen waar het leefmilieu minder gezond is.⁴⁰ Het is aannemelijk dat dit samenhangt met selectieve migratie: huishoudens

³⁹ Zie RIVM (2014) en http://www.eengezondernederland.nl/Heden_en_verleden/Determinanten/Fysieke_omgeving.

⁴⁰ RIVM (2014), Introductie leefomgeving en gezondheid, p. 1; Kruijze et al. (2007), p. 592; Galster (2010), p. 13; Gezondheidsraad (2012), p. 46 – 47.

die meer keuze hebben (vanwege een hoger inkomen) gaan bij voorkeur wonen op plaatsen waar milieufactoren (voor zover bekend vanzelfsprekend) minder belastend zijn.⁴¹

In het kader van de relatie tussen omgevingshinder en gezondheid gaat het RIVM ook in op een aantal omgevingsrisico's, zoals chloortransporten en LPG-stations in relatie tot gezondheid. Naast de feitelijke risico's van bijvoorbeeld chloortransporten en LPG-stations – die vanwege de omgevingswetgeving binnen Nederland grotendeels vergelijkbaar zijn – hebben ook gepercipieerde risico's gezondheidseffecten. Het gaat hierbij om factoren die niet noodzakelijk een – via blootstelling - aangetoond effect op de gezondheid hebben, maar die bij bewoners wel tot bezorgdheid en stress kunnen leiden en zo indirect tot gezondheidsklachten kunnen leiden. Bekende voorbeelden zijn de veronderstelde gezondheidseffecten van elektromagnetische velden bij hoogspanningsleidingen of bij zendmasten voor mobiel telefoonverkeer.⁴² In studies is vooralsnog niet aangetoond dat deze velden een negatief effect op de gezondheid hebben, maar het *veronderstelde* effect leidt bij een bepaalde groep wel degelijk tot een verhoogd stressniveau en daarmee mogelijk tot gezondheidsklachten.

Omgevingsrisico's en milieuhinder hebben niet op iedere bewoner hetzelfde effect. Zo kan de ene bewoner een veel hoger stressniveau ervaren vanwege dezelfde geluidsoverlast dan de andere. Copingstijlen (hoe iemand met een probleem omgaat) spelen hierin een belangrijke rol.⁴³ Maar ook de feitelijke omstandigheden waarin iemand verkeert, kunnen uitmaken. Zo is het denkbaar dat de eigendomsvorm van de woning hierin doorwerkt: bij koopwoningen kan men zelf hinderbeperkende maatregelen treffen, bij huurwoningen is dat aan de verhuurder. Die afhankelijkheid kan extra stress met zich meebrengen. Aan de andere kant kan de stress voor eigenaar-bewoners die niet de (financiële) mogelijkheid hebben om hinderbeperkende maatregelen te treffen weer groter zijn. Ook kan er juist voor eigenaar-bewoners in situaties waarin er een hindersituatie ontstaat die er eerder niet was en die de waarde van de woning doet dalen, extra spanning zijn.

De mogelijke interacties tussen quality of place en quality of life (of preciezer: op welke manier de kwaliteit van de leefomgeving van invloed is op de kwaliteit van leven en in hoeverre die kwaliteit van leven weer aanzet tot gedrag dat de kwaliteit van de leefomgeving – en daarmee de kwaliteit van leven - beïnvloeden) zijn wat dat betreft vrijwel eindeloos. Voor zover bekend is daar geen uitputtend onderzoek naar gedaan en blijven de inzichten vooralsnog beperkt tot dosis-responserelaties die gemiddelde relaties beschrijven, maar niet aangeven wie in welke situatie een in welke mate verminderde kwaliteit van leven ervaart.

⁴¹ Atlas voor Gemeenten (2015), Verschillen, ongelijkheid en segregatie, p. 42; Bergstrom, Van Ham & Manley, p. 4.

⁴² Baliatsas, C. (2014), Non-specific physical symptoms in relation to actual and perceived exposure to electromagnetic fields (EMF): A multidisciplinary approach, PhD thesis: Utrecht.

⁴³ Maris E. (2008), The Social Side of Noise Annoyance (De Sociale Kant van Geluidhinder), proefschrift: Leiden.

5.2. Publieke ruimte

Een deel van de relaties tussen publieke ruimte en gezondheid verloopt via de zogenaamde *environmental mechanisms* – waarbij de fysieke omgeving *zonder tussenkomst van gedrag* de gezondheid van mensen beïnvloedt. Die zijn al aan de orde gekomen bij de bespreking van de relatie tussen milieu-/hinderfactoren en gezondheid. Een uitzondering is de interactie tussen groen in de leefomgeving en gezondheid. Uit meerdere onderzoeken blijkt dat een groene leefomgeving samenhangt met minder depressiviteit.⁴⁴ Meer algemeen is er ook onderzoek dat zicht richt op de vraag of de fysieke omgeving – waaronder dan groen, ruimte, rust en stilte en esthetische aspecten vallen - een gezondheidsbevorderende bijdrage kunnen leveren via herstel van psychofysiologische en emotionele stress. Vooral nog is de evidentie die daaruit voortkomt echter vooral anekdotisch danwel gebaseerd op onderzoek in gecontroleerde (laboratorium) situaties.⁴⁵

Daarnaast doet de invloed van de publieke ruimte op gezondheid zich in potentie gelden via mechanismen waarbij gedrag – hetzij van individuen, hetzij van instituties – een mediërende rol speelt.⁴⁶ De mechanismen die aan de interacties in dit domein ten grondslag liggen, zijn goeddeels te categoriseren als *geographical mechanisms* in Galsters typering. We ontlenen de hierna volgende opsomming aan Diez Roux en Mair (2010) die een aantal mechanismen die hierbij aansluiten beschrijven in relatie tot gezondheid.

De eerste betreft de fysieke ruimte die via beweging van invloed is op gezondheid. Daarbij gaat het om goede voorzieningen voor lopen en fietsen in de buurt. Deze zouden leiden tot meer lichamelijke activiteit buitenshuis. Ook de nabijheid van recreatiefaciliteiten speelt daarbij een rol.⁴⁷

Een tweede thema is voeding. Dit wordt in de onderzoekspraktijk veelal geanalyseerd door de nabijheid van winkels die ook gezonde voeding aanbieden te correleren met de mate waarin gezond gegeten wordt, of andersom de invloed van nabijheid van fastfoodrestaurants op ongezond eten te analyseren. Diez Roux en Mair geven aan dat verschillende onderzoeken op dit terrein effecten hebben laten zien. Kanttekening daarbij is wel dat in veel studies de nabijheid van een supermarkt is gebruikt als benadering voor de beschikbaarheid van gezonde voeding.⁴⁸ Ook geldt dat oorzaak en gevolg niet ondubbelzinnig zijn te onderscheiden bij deze studies.

⁴⁴ Zie Lee (2011), p. 213.

⁴⁵ Gezondheidsraad (2012), p. 49.

⁴⁶ Terwijl de fysieke omgeving daaronder wel de bepalende factor is; zo benadrukken Rollings et al., 2012, p. 191.

⁴⁷ Diez Roux & Mair 2010, p. 129.

⁴⁸ Diez Roux & Mair 2010, p. 129 – 130.

Een derde thema dat Diez Roux en Mair beschrijven heeft betrekking op obesitas, diabetes en hypertensie. Maar feitelijk gaat het hier om uitkomsten die mede afhankelijk zijn van de eerder beschreven effecten op voeding en bewegen.⁴⁹ Hoe dan ook wijzen de uitkomsten van studies die expliciet de relatie tussen de fysieke omgeving en aan overgewicht gerelateerde gezondheidsklachten in dezelfde richting als de eerder genoemde studies: een omgeving waarin bewegen gemakkelijker is (bijvoorbeeld vanwege de nabijheid van recreatiefaciliteiten of beloopbaarheid) of een omgeving waarin gezonde voeding beter bereikbaar is, leiden tot gezonder eten en meer bewegen en uiteindelijk ook tot minder klachten gerelateerd aan overgewicht.⁵⁰ In hoeverre deze situaties – waarbij de omgeving de belemmerende factor is om te bewegen en gezond te eten ook in de Nederlandse situatie relevant zijn, is echter de vraag.

Een ander punt waarop de openbare ruimte de gezondheid van mensen beïnvloedt, is via de verkeersinrichting. Snelheidscamera's en verkeersdrempels reduceren het aantal ongelukken en dragen daarmee bij aan een betere gezondheid van omwonenden.⁵¹ Datzelfde geldt ook voor luchtverontreiniging: een verlaging van de maximumsnelheid leidt tot een lagere uitstoot van fijnstof en schadelijke gassen, zeker wanneer de snelheid min of meer constant blijft.⁵²

In hun bespreking van de relatie tussen overlast of criminaliteit en gezondheid stippen Lorenc et al. (2012) ook de vraag naar de relatie tussen gezondheid en de gebouwde omgeving aan. In het algemeen wordt aangenomen dat daarbij, aldus de auteurs, stress en stressfactoren (met criminaliteit als één potentiële stressfactor) een belangrijke rol. Andere stressfactoren in de openbare ruimte die zij noemen zijn geluidsoverlast en 'overcrowding'.⁵³ Datzelfde effect op mentale gezondheid wordt beschreven door Diez Roux en Mair (2010)⁵⁴ en komt terug in het RIVM-overzicht van ziekmakende milieufactoren.⁵⁵

Specifiek voor ouderen of mensen met beperkingen speelt de toegankelijkheid van de openbare ruimte (drempelvrij, voldoende zitgelegenheid, etc.) een belangrijke rol bij hun mogelijkheden om zelfstandig te blijven wonen. Zo geeft recent onderzoek van TNO en het Erasmus MC aanwijzingen dat: *“De fysieke omgeving een rol speelt bij de redzaamheid van ouderen. De redzaamheid kan bijvoorbeeld vergroot worden door de bewandelbaarheid van buurten te verbeteren of door ontmoeting tussen mensen te stimuleren door functiemenging van openbare ruimten. Redzaamheid van ouderen heeft namelijk veel te maken met de mate waarin ouderen mobiel kunnen blijven, met*

⁴⁹ Zie de NHG-standaarden 'Obesitas', 'Diabetes mellitus type 2' en 'Cardiovasculair risicomanagement'

⁵⁰ Diez Roux & Mair 2010, p. 130.

⁵¹ Bambra et al. (2011), p. 8.

⁵² Dit is dan ook de rationale achter het instellen van 80 km-zones op snelwegen; zie TNO, *Evaluatie Dynamax*, p. 49 – 50; CE Delft, *Snelheid en milieu* (2004), p. 4-5.

⁵³ Lorenc et al. (2012), p. 760.

⁵⁴ Diez Roux & Mair (2010), p. 130.

⁵⁵ http://www.eengezondnederland.nl/Heden_en_verleden/Determinanten/Fysieke_omgeving.

voorzieningen dichtbij, en met de sociale binding in de wijk".⁵⁶ Dit effect lijkt daarmee een bredere betekenis te hebben dan gezondheid en ook relevant voor het meer algemene welbevinden/welzijn. Hoewel het zeer plausibel is dat een dergelijke samenhang bestaat, is voor zover ons bekend niet empirisch vastgesteld welke omgevingsfactoren – in welke mate - van belang zijn voor de redzaamheid – en daarmee het welzijn - van welke groepen ouderen.

5.3. Woningvoorraad

Het inzicht dat een betere woningvoorraad kan bijdragen aan een betere gezondheid van mensen is sinds het begin van de 20^e eeuw gemeengoed. Deze relatie ligt onder andere ten grondslag aan de regelgeving voor woningbouw in het Bouwbesluit, die steeds wordt aangepast aan nieuwe gezondheidsinzichten.⁵⁷ Voor nieuwere onderdelen van de regelgeving is het effect soms nog omstreden – denk aan de onderzoeken naar de relatie tussen de verplichte balansventilatiesystemen in nieuwbouwwoningen en gezondheidsklachten.⁵⁸ Niet omstreden is echter dat de woningkwaliteit – via het binnenklimaat⁵⁹ - een effect heeft op de gezondheid van de bewoners.

Volgens Bambra et al. (2011) is de relatie tussen woningvoorraad en gezondheid beter onderzocht dan veel andere omgevingseffecten op gezondheid. Veel studies gaan in op effecten van verbetering van de fysieke woningvoorraad, maar in een aantal gevallen wordt ook de eigendomsverhouding daarin betrokken. De uitkomst van de reviews die Bambra et al. bestudeerd hebben, is dat een meer gemengde buurt in termen van eigendomsverhouding lagere criminaliteitscijfers kent. Langs die route wordt in de bestudeerde reviews een effect op gezondheid gesuggereerd, maar dat effect is klein en behoeft nog nader onderzoek, zo wordt aangegeven.⁶⁰ Daarnaast geldt dat de onderliggende onderzoeken veelal zijn uitgevoerd in sterk gesegregeerde Amerikaanse woonbuurten, waardoor het de vraag is of de resultaten gelden in de Nederlandse context.⁶¹ Voorts is de aard van de causaliteit hierbij onduidelijk. Immers gezondheidsverschillen in relatie tot eigendomsverhoudingen van de woning kunnen ook via andere mechanismen ontstaan. Denk bijvoorbeeld aan leefstijlfactoren die samenhangen met sociaal- economische verschillen tussen eigenaar-bewoners en huurders.

⁵⁶ (uit Raad voor de Volksgezondheid en Zorg (2015) Verkenning ruimte voor redzaamheid www.ruimtevoorredzaamheid.nl.)

⁵⁷ Zie bijvoorbeeld de reactie van de Nederlandse GGD-en op het ontwerp-bouwbesluit 2012, ...; het bouwbesluit 2012 geeft bijvoorbeeld extra regels over geluidsoverlast door installaties in de woning

⁵⁸ Zie Leidelmeijer et al. (2009), Mechanische ventilatie in nieuwbouwwoningen, p. 52.

⁵⁹ Zie ook Gezondheidsraad, *Een gezond binnenmilieu in de toekomst*, p. 15 – 16.

⁶⁰ Bambra et al. (2011), p. 6-7.

⁶¹ Bambra et al. (2011), p. 15.

5.4. Voorzieningen

Het is niet ondenkbaar dat de gezondheid van mensen negatief beïnvloed wordt door afwezigheid van zorgvoorzieningen in de directe omgeving. Naar de invloed van andersoortige voorzieningen op gezondheid is voor zover ons bekend geen systematisch onderzoek gedaan. Onderzoek naar de relatie tussen gezondheidsvoorzieningen en gezondheid is onder andere samengevat in een Cochrane review rond de vraag of het effect heeft om de (curatieve) zorg ‘dichterbij de mensen’ te brengen.⁶² Hierin wordt geconcludeerd dat de beschikbaarheid van zorg in de directe omgeving enigszins van invloed is op onder andere de therapietrouw van patiënten en de mate waarin tijdige behandeling wordt ingezet. Daaruit vermoeden de auteurs (maar in de meeste geïncludeerde studies is dat niet rechtstreeks als effect opgenomen) dat er een gezondheidseffect bestaat.

Kanttekening bij deze review is dat onderzoeken waarin gekeken werd naar de effecten op de ‘urban disadvantaged population’ niet aan de inclusiecriteria voldeden, terwijl de nabijheid van zorg volgens de auteurs juist voor deze groep van groot belang zou kunnen zijn. Voor de conclusies lijkt dat echter niet direct van doorslaggevende betekenis.⁶³ De vraag is wel in hoeverre dergelijk internationaal onderzoek te vertalen is naar de Nederlandse context. Afwezigheid van zorgvoorzieningen in de omgeving komt in Nederland in die mate immers niet voor.

5.5. Culturele en institutionele factoren

Vanuit het perspectief van de relaties tussen omgevingsfactoren en kwaliteit van leven is naar de relatie tussen gezondheid en culturele of institutionele factoren weinig onderzoek verricht.⁶⁴ Er is wel onderzoek naar de relatie tussen culturele factoren en gezondheid in het algemeen, maar deze culturele factoren zijn dan niet benaderd als aspecten van de leefomgeving. In de regel gaat het dan meer over leefstijlen en dergelijke die tussen culturen (en mensen) kunnen verschillen.

In een aantal studies wordt gerapporteerd over positieve effecten van (actieve en passieve deelname aan) culturele activiteiten op gezondheid. Die worden besproken in een review van Gielen et al. (2014). In de daarin geciteerde studies wordt gecontroleerd voor allerlei andere invloeden en er wordt geconcludeerd dat deelname aan culturele activiteiten van invloed is op gezondheid. De studies zijn gebaseerd op enquêtes waarin mensen worden bevraagd over hun ervaren gezondheid en (deelname aan) een breed palet aan culturele activiteiten. De studies zijn cross-sectioneel en gaan dan ook over samenhangen: mensen die cul-

⁶² <http://www.bibliotecacochrane.com/pdf/CD003798.pdf>

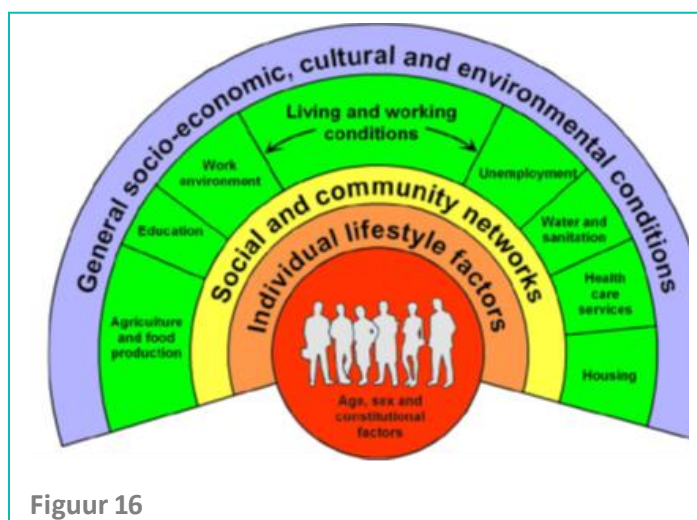
⁶³ Gruen RL, Weeramanthri TS, Knight SS, Bailie RS (2009), Specialist outreach clinics in primary care and rural hospital settings.(Review), Cochrane review: John Wiley & Sons, Ltd, p. 15.

⁶⁴ Bamba et al. (2011), p. 13.

tureel actief zijn, rapporteren een betere gezondheid, ook als wordt gecontroleerd voor inkomen, werk enzovoort. Hoewel dat interessante bevindingen zijn, is daarmee nog geen causale invloed van cultuurdeelname op gezondheid aangetoond. Voor de onderhavige studie zijn de gevonden relaties overigens iets minder relevant omdat ze zich vooral binnen het domein van 'kwaliteit van leven' afspelen. Vanuit het perspectief van de relatie tussen leefomgeving en gezondheid zou het vooral interessant zijn om na te gaan op wat voor manier de (blootstelling/deelname aan) cultureel aanbod van invloed kan zijn op gezondheid: Is er een zelfstandig gezondheidseffect door blootstelling aan cultuur? Gaan mensen zich anders gedragen door deelname aan culturele activiteiten waardoor ze gezonder worden? Of zijn het meer indirecte effecten die verlopen via bijvoorbeeld de balans tussen werk en vrije tijd?

Bambra et al. (2011) geven een interessant overzicht van systematische reviews naar de relatie tussen sociale factoren en gezondheid. Zij maken gebruik van een model dat ze aan Dahlgren en Whitehead (2007) ontleen (Figuur 16) en kijken dan vooral naar de buitenste randen van de boog. Op basis van hun inclusiecriteria vinden ze echter geen systematische reviews van onderzoeken naar de relatie tussen culturele en algemene sociaaleconomische factoren en gezondheid.

In de praktijk zijn er vanzelfsprekend wel correlaties tussen gezondheid en cultuur bij vergelijking tussen gebieden. Zo is de 'eetcultuur' in sommige buurten ongezonder dan in andere: veel vet, weinig groente, veel suiker, enzovoort. Dergelijke 'eetculturen' hangen echter meer met etnische afkomst samen dan met de feitelijke woonbuurt, en correlaties tussen buurtculturen en gezondheid zijn dan ook te herleiden tot concentraties van bepaalde etnische groepen.

Figuur 16

Onderzoek dat zich richt op de psychologische effecten van het wonen in een buurt met een negatieve reputatie laat zien dat het wonen in een slechte buurt onder buurtbewoners kan leiden tot gevoelens van schaamte, onzekerheid en stress (Dean en Hastings, 2000; Taylor, 1998; Waquant, 1993). In theorie zou dat ook tot gezondheidseffecten kunnen leiden. Dat is op die manier echter niet aangetoond.

5.6. Bevolkingssamenstelling

Bij het kijken naar de relatie tussen bevolkingssamenstelling en gezondheid is het van belang om helder te houden dat het gaat om de relatie tussen de bevolking in de buurt (als element van de leefomgeving) en individuele gezondheid (als domein van kwaliteit van leven). De

relatie tussen bevolkingssamenstelling en gezondheid op buurtniveau wordt immers vertekend door het feit dat de individuele sociaal-economische status correleert met de individuele gezondheid.

Diez Roux en Mair (2010) refereren wel aan een aantal onderzoeken naar de relatie tussen bevolkingssamenstelling en psychische gezondheid, maar geven aan dat de uitkomsten van deze studies niet eenduidig zijn. De door hen geraadpleegde onderzoeken gaan vooral in op etnische menging van buurten en laten ten gevolge daarvan nu eens positieve en dan weer negatieve gezondheidseffecten zien.⁶⁵

Onderzoek naar de relatie tussen de sociale omgeving en fysieke gezondheid is nog relatief beperkt, aldus Diez Roux en Mair. Wel zijn er enkele onderzoeken die een positief effect beschrijven van sociaal kapitaal op de sterftekansen en op het risico op hart- en vaatziekten. Naar onze indruk gaat het hier echter om samenhangen en niet om causale relaties. Daarnaast zijn er verschillende onderzoeken die de relatie tussen de sociale omgeving en (ongezond) gedrag proberen vast te stellen, maar volgens Diez Roux en Mair is de conclusie van deze onderzoeken tot op heden geenszins eensluidend.⁶⁶ Datzelfde concluderen ook Lynch et al. in hun review van studies naar de relatie tussen regionale inkomensongelijkheid en gezondheid: er wordt geen effect gevonden in die onderzoeken die zich beperken tot welvarende, Westerse landen.⁶⁷

Robinette et al. (2013) gaan – voortbouwend op o.a. de studie van Diez Roux en Mair (2010)⁶⁸ in op de effecten van sociale cohesie in de buurt op de gezondheid van mensen. Zij vinden in hun studie een aanwijzing voor een ‘bufferwerking’ van sociale cohesie tegen stressfactoren, waardoor er uiteindelijk positieve gezondheids- en welzijnseffecten zijn.⁶⁹ Dat buffereffect werkt niet voor alle groepen even sterk. Zo is de bufferfunctie bij ouderen minder sterk dan bij jongeren. Volgens de auteurs is dat vermoedelijk omdat het netwerk van ouderen kleiner wordt, zij minder relaties in de buurt zelf hebben en dat daarom sociale cohesie in de buurt op hen minder effect heeft.⁷⁰ Het is belangrijk op te merken dat deze studie dus geen direct effect van sociale cohesie op gezondheid aantoont, maar een indirect effect omdat het als het ware wapent tegen stressfactoren.

⁶⁵ Diez Roux & Mair (2010)

⁶⁶ Diez Roux & Mair (2010, p. 132.

⁶⁷ Met de VS als ook door de auteurs niet begrepen uitzondering; zie http://www.milbank.org/uploads/documents/featured-articles/html/Milbank_Quarterly_Vol-82_No-1_2004.htm.

⁶⁸ Die in hun weergave ondubbelzinnig concluderen dat sociale cohesie positieve gezondheidseffecten heeft.

⁶⁹ Robinette et al. 2013, p. 181.

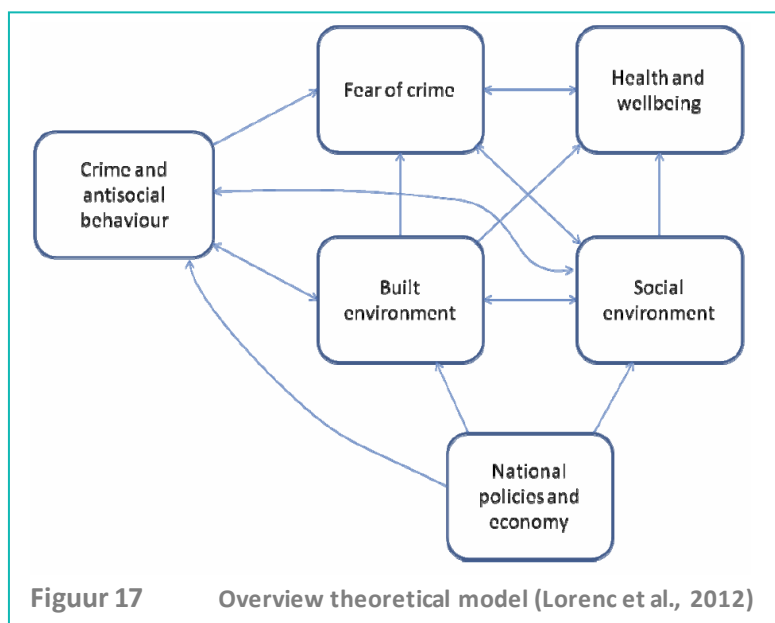
⁷⁰ Robinette et al. 2013, p. 180.

Hoewel er dus aanwijzingen zijn dat sociale cohesie in een buurt in positieve zin bijdraagt aan gezondheid en welbevinden van mensen, blijft sociale cohesie tegelijkertijd ook een leefomgevingsfactor die tot meer dubbelzinnige uitkomsten leidt. Daar gaan we verder op in, in hoofdstuk 9.

5.7. Overlast en criminaliteit

Lorenc et al. hebben in hun overzichtsartikel uit 2012 getracht de relatie tussen criminaliteit, de gebouwde omgeving en de psychische gezondheid van mensen in kaart te brengen. Modelmatig vatten zij die relatie samen als in Figuur 17.

Uitkomst van hun review is dat criminaliteit en antisociaal gedrag zelf in ieder geval gezondheidseffecten heeft; een eenvoudig voorbeeld is dat mensen gewond raken bij geweldsmisdrijven, maar ook alle andere vormen van criminaliteit hebben hun weerslag op het psychisch welbevinden van mensen.⁷¹ Het gaat hierbij om het rechtstreeks als bewoner geconfronteerd worden met criminaliteit; volgens Lorenc et al. is de kans daarop in bepaalde omgevingen groter dan in andere.

Figuur 17 Overview theoretical model (Lorenc et al., 2012)

De relatie wordt complexer wanneer het gaat over het gemiddelde criminaliteitsniveau in de buurt (leefomgevingskwaliteit) en individuele gezondheid (kwaliteit van leven). Hoewel, aldus Lorenc et al., de correlatie tussen criminaliteit in de buurt en verschillende gezondheidskenmerken goed onderbouwd is, is onbekend welk werkingsmechanisme hieraan ten grondslag ligt.

⁷¹ Zie ook Diez Roux & Mair (2010), p. 131, specifiek voor depressie, en Galster (2010), p. 12.

Omgekeerd heeft gezondheid ook effect op het voorkomen van overlast en criminaliteit in de buurt; ook dat wordt beschreven in het artikel van Lorenc et al. (2012). Dat geldt vooral waar het gaat om psychische gezondheid. Beleidsmatig is dat vooral relevant in het licht van het recente beleid om mensen met beperkingen zo veel mogelijk zelfstandig te laten wonen. Mensen met dementie, lichte verstandelijke beperkingen of psychiatrische aandoeningen wonen daardoor steeds meer in 'normale' woonbuurten en kunnen daar, zeker bij onvoldoende begeleiding, overlast veroorzaken. Niet alleen feitelijke criminaliteit heeft invloed op het welbevinden in de buurt, ook de subjectieve angst voor criminaliteit speelt een rol, en de relatie tussen beide is volgens Lorenc et al. tamelijk complex. Theoretisch onderscheiden de auteurs vier mechanismen voor de relatie tussen angst voor criminaliteit in de buurt en gezondheid:

- slechtere (psychische) gezondheid kan angst voor criminaliteit verheviggen;
- angst voor criminaliteit kan rechtstreekse gevolgen hebben voor de psychische gezondheid (en zou op zichzelf al een verminderde kwaliteit van leven genoemd kunnen worden);
- angst voor criminaliteit kan leiden tot vermijding van de openbare ruimte, waardoor het psychische, sociale en fysieke welzijn verslechteren;
- angst voor criminaliteit kan het sociale welzijn in het algemeen verslechteren.

Een vervolgvraag van Lorenc et al. is in hoeverre er een relatie is tussen de gebouwde omgeving en criminaliteit. Zij stellen dat deze relatie op een aantal punten in eerdere reviews aangetoond is. Het gaat dan om het effect van straatverlichting en van cameratoezicht. Voor beide aspecten geldt dat de beleidsrelevantie voor Nederlandse woonbuurten beperkt is: straatverlichting is in Nederland geen onderscheidend buurtkenmerk en datzelfde geldt andersom voor cameratoezicht. Andere, minder goed onderbouwde kenmerken van de gebouwde omgeving die een rol spelen bij criminaliteitspreventie zijn territorialiteit, overzicht, en toegangscontrole.

5.8. Samengevat: gezondheid en omgevingskwaliteit

Voor de meeste dimensies van omgevingskwaliteit is – op aspecten daarvan - aangetoond dat er een relatie bestaat met gezondheid. Over het algemeen is dit thema vrij uitgebreid onderzocht en zijn (zoals bij de relatie tussen milieuhinder en gezondheid) vaak ook dosis-responsrelaties vastgesteld. Het lijkt dus per saldo weinig twijfel dat de kwaliteit van de leefomgeving effect heeft op de gezondheid van mensen hoewel individuele variaties ook hierbij groot zijn.

Voor een aantal aspecten van de leefomgevingskwaliteit zijn de relaties nog omstreden of is er weinig onderzoek (in een met Nederland vergelijkbare context) voorhanden. Omstreden is in hoeverre de bevolkingssamenstelling – of daaraan gerelateerde kenmerken als sociale cohesie of sociaal kapitaal - effect heeft op de gezondheid van bewoners. Er zijn onderzoeken die daar een positief effect op vooral de fysieke gezondheid vinden, maar dit effect wordt niet consistent in alle onderzoeken gerapporteerd. Veel (in overzichtsstudies geciteerde) on-

derzoeken geven geen significante uitkomst op de invloed van de bevolkingssamenstelling op de individuele gezondheid.

Er is nog weinig onderzoek verricht naar de (geografische) bereikbaarheid van zorgvoorzieningen en het effect daarvan op de gezondheid. Er is wel onderzoek naar de toegankelijkheid van zorg, maar daarbij gaat het vaak om de financiële toegankelijkheid, mede in het licht van bezuinigingsmaatregelen. Een effect van, bijvoorbeeld, meer extramuraal wonen met zorg op grotere afstand op de gezondheid van ouderen zou te vermoeden zijn, maar is in de literatuur nog niet aangetoond.

Bij de hier beschreven effecten van omgevingskwaliteit op de gezondheid van mensen moeten twee opmerkingen gemaakt worden. De eerste is dat veel van deze effecten thuis horen in de categorie omgevingsmechanismen. Deze zijn – vergeleken met veel andere mechanismen - vrij robuust en eenduidig onderzoek- en aantoonbaar. De tweede opmerking is dat (mede daarom) veel van deze omgevingsinvloeden al wettelijk gereguleerd zijn: woningvoorraad en publieke ruimte moeten aan bepaalde voorschriften voldoen, er gelden wettelijke maxima voor blootstelling aan schadelijke stoffen, bepaalde voorzieningen zijn wettelijk gegarandeerd. Dat maakt dat in de praktijk in Nederland er weinig groepen zijn die zeer grote gezondheidsklachten ondervinden vanwege de kwaliteit van hun leefomgeving.

Tabel 3 Evidentie voor invloeden tussen de leefomgeving en gezondheid

	Invloed van omgeving op gezondheid	Invloed van gezondheid op omgeving
Milieu- en hinderfactoren	+	0
Risico's	+	0
Publieke ruimte	+	0
Woningvoorraad	+	0
Voorzieningen	0	0
Culturele en institutionele factoren	-	0
Bevolkingssamenstelling	+/-	0
Overlast en criminaliteit	+	+

Noot. +: effect is (op onderdelen) aangetoond; 0: er is nog geen onderzoek naar gedaan; - effecten zijn niet aangetoond; +/-: er zijn tegenstrijdige resultaten.

Andersom – van de individuele gezondheid op de leefomgevingskwaliteit – zijn veel minder effecten aangetoond. Wel is er een effect van de (psychische) gezondheid op het kwaliteitsaspect overlast: psychische afwijkingen kunnen leiden tot hinder voor de omgeving. Dat effect werkt op kleine schaal – één persoon kan, als deze in de naastgelegen woning woont, fors hinderen – maar het geldt ook op grotere schaal bij een concentratie van mensen met een minder goede psychische gezondheid. Dat laatste is momenteel relevant in het kader van het meer zelfstandig wonen voor ouderen en andere mensen met een beperking.

6. Veiligheid en onderdak

Veiligheid en onderdak zijn algemeen menselijke behoeften. De mate waarin daarin wordt voorzien is dan ook een belangrijk aspect van kwaliteit van leven. Internationaal gezien zijn er ook grote verschillen in de mate waarin mensen een veilig thuis kunnen vinden, maar binnen Nederland zijn die verschillen zeer beperkt. Iedere woning in Nederland is in beginsel te kwalificeren als een veilig onderdak voor mensen. Relaties met verschillen in kwaliteit van leven zijn in de Nederlandse context dan ook niet goed vast te stellen.

Alleen voor dak- en thuislozen kan worden vastgesteld dat voor hen niet aan de voorwaarde van veiligheid en onderdak wordt voldaan. Voor die groep is er in de regel noodopvang beschikbaar, maar daar zijn wel variaties in. Het is aannemelijk dat de beschikbaarheid en kwaliteit van een dergelijk vangnet voor die groep bijdraagt aan verschillen in kwaliteit van leven. Voor zover bekend is daar echter geen systematisch onderzoek naar gedaan.

7. Welvaart

Een derde domein van kwaliteit van leven dat we bezien is het sociaaleconomische domein. Het gaat daarbij om de vraag of een betere omgevingskwaliteit leidt tot effecten op, bijvoorbeeld, het opleidingsniveau, inkomen of de kans op werkloosheid van individuele huishoudens. Dit onderzoeksterrein mag zich zowel wetenschappelijk als beleidsmatig de laatste jaren in een grote belangstelling verheugen. De achtergrond daarvan is dat veel Westerse overheden via beleid op buurtniveau (zie de Nederlandse buurtaanpak) hebben getracht bij te dragen aan een verbetering van de sociaaleconomische positie van achterstandsgroepen. Een belangrijk invulling die daaraan werd gegeven was het werken aan gemengde buurten naar bevolkingssamenstelling en woningvoorraad door (grootschalige) sloop-nieuwbouw of door verkoop van huurwoningen. Sociale stijging, 'empowerment' of de buurt als roltrap zijn bekende termen uit het discours van de afgelopen jaren. In deze paragraaf gaan we voor verschillende aspecten van de leefomgevingskwaliteit na of een dergelijk effect op de sociaaleconomische positie en kansen door onderzoek gestaafd wordt.

7.1. Milieu / hinderfactoren

Galster vat in zijn artikel uit 2010 samen welke omgevingsvariabelen via welke mechanismen de sociaaleconomische positie van mensen beïnvloeden. Hij suggereert daarin dat er

een correlatie bestaat tussen het gemiddelde welvaartsniveau van buurten en overlast van toxische stoffen.⁷² Galster plaatst ook diverse kritische kanttekeningen bij de in deze studies gehanteerde methodologie, onder andere dat niet uitgesloten is dat een selectiemechanisme ten grondslag ligt aan de geobserveerde correlatie. Dat laatste suggereert ook Kruize in haar proefschrift: lage inkomensgroepen wonen vaker in een gebied met grotere milieuoverlast.⁷³

In het algemeen is het zo dat er een correlatie is tussen gezondheid en welvaart.⁷⁴ Dat geldt zowel van gezondheid naar sociaaleconomische status – mensen met een slechtere gezondheid zijn vaker werkloos en hebben daardoor een lager inkomen – als andersom: mensen met een lage sociaaleconomische status hebben vaker een ongezonde leefstijl die bijdraagt aan verminderde gezondheid waardoor men minder goed in staat is een hoog inkomen te verwerven.⁷⁵

De causaliteit van de relaties is in veel onderzoeken niet goed aangetoond. De gedachte dat mensen met een slechtere gezondheid gemiddeld genomen minder goed in staat zijn een hoog inkomen te verwerven, is aannemelijk. Maar dat is vanzelfsprekend geen omgevingseffect. Het betreft een relatie binnen het domein van kwaliteit van leven en behoort daarmee niet tot het onderwerp van deze studie. De situatie dat milieufactoren hier een doorslaggevende rol in spelen, is niet aangetoond en in de Nederlandse context ook niet goed voorstelbaar. Het is daarmee aannemelijker dat selectie-effecten ten grondslag liggen aan de gevonden relaties tussen milieufactoren en welvaart.

7.2. Risico's

Shumway, Otterstrom en Glavac beschrijven een analyse van Amerikaanse data over de relatie tussen 'environmental hazards' en inkomensniveau. Hun analyses geven aan dat het risico op environmental hazards leidt tot selectieve migratie, waardoor het gemiddeld inkomen op plaatsen met een hoog risico daalt en vice versa.⁷⁶ Hun onderzoek wijst niet uit dat environmental hazards op het niveau van de individuele persoon leidt tot veranderingen in welvaart.

⁷² Galster (2010), p. 13.

⁷³ Kruize (2007), p. 136.

⁷⁴ Atlas voor gemeenten (2015), Segregatie, p. 20.

⁷⁵ Bamba et al., p. 10; Nationaal Kompas Volksgezondheid, Sociaaleconomische status –relatie met volksgezondheid en zorg; Gezondheidsraad (2012), Sociale aspecten van de leefomgeving in relatie tot milieu en gezondheid, p. 46 – 47.

⁷⁶ Shumway, Otterstrom & Glavac (2014), p. 10.

7.3. Publieke ruimte

Er lijken geen rechtstreekse effecten te zijn van de inrichting van de publieke ruimte op sociaaleconomisch welvaartsniveau. Wel worden in onderzoek indirect allerlei verbanden gesuggereerd. Zo zijn er onderzoeken waarbij verschillen in kwaliteit van de publieke ruimte in verband worden gebracht met verschillen in woningprijzen (en daarmee met welvaart van de eigenaren). Er zijn echter geen onderzoeken die aantonen dat een verbetering van de publieke ruimte in een gebied leidt tot waardevermeerdering van de woningen. Er is wel evidentie dat dit gebeurt onder invloed van een veranderende bevolkingssamenstelling (met gentrificatie als beste voorbeeld), maar een causale relatie met de publieke ruimte is voor zover ons bekend niet gelegd.

Een ander indirect verband tussen publieke ruimte waarover is gepubliceerd verloopt via criminaliteit (dat kan worden vergemakkelijkt of bemoeilijkt via de publieke ruimte) en zou kunnen leiden tot een lager opleidingsniveau en daarmee tot een lagere sociaaleconomische status.⁷⁷ Ook via gezondheid zou de publieke ruimte in beginsel een effect kunnen hebben op de sociaaleconomische status (zie ook 5.2). Lee en Maheswaran (2010) suggereren dat er een relatie zou zijn tussen sociaaleconomische status en groen in de publieke ruimte, maar ook hier is het aannemelijk dat – als er al een effect is – dat effect vooral via de relatie tussen publiek groen en gezondheid loopt.⁷⁸ Er zijn, met andere woorden, geen overtuigende bewijzen dat de publieke ruimte een zelfstandige bijdrage levert aan het welvaartsniveau van de bewoners.

7.4. Woningvoorraad

Het veronderstelde effect van welvaart op de leefomgevingskwaliteit is onderzocht in relatie tot de bevordering van het eigenwoningbezit in Nederland. Eén van de veronderstellingen achter het bevorderen van het eigen woningbezit is namelijk dat kopers betrokkener zijn bij hun woonomgeving en daarmee ook meer zouden willen investeren in die omgeving dan huurders. Nader onderzoek naar dit effect is uitgevoerd door Elsinga en Hoekstra in 2004 als achtergrondstudie bij het VROMRaad-advies 'Op eigen kracht'.⁷⁹ Uit dat onderzoek blijkt dat er inderdaad sprake is van meer betrokkenheid bij de buurt en een hogere mate van participatie van kopers dan van huurders.⁸⁰ Dat dat niet altijd leidt tot een beter onderhoud van de woning is, aldus het advies van de VROMRaad, vanwege de beperkte middelen van sommige kopers.⁸¹ Dat laatste suggereert vervolgens dat eigenwoningbezit niet altijd voordelig is

⁷⁷ Galster 2010, p. 13.

⁷⁸ Lee & Maheswaran (2010), p. 217.

⁷⁹ Elsinga & Hoekstra (2004),

⁸⁰ p. 23 – 24.

⁸¹ VROMRaad 2004, p. 52.

voor de buurt, maar dat alleen eigenwoningbezit van (voldoende) koopkrachtige bewoners voordelig is ten opzichte van huurwoningbezit van verhuurders die weinig in onderhoud investeren. De relatie die daaraan ten grondslag ligt is direct: investeren in en onderhoud van de woning vereist voldoende welvaart van de bewoner.

De omgekeerde relatie – waarbij de woningvoorraad van invloed is op de welvaart van bewoners – speelt in het discours over buurteffecten een rol als het gaat om het effect van menging van koop- en huurwoningen. Er wordt in verschillende onderzoeken een correlatie gevonden tussen bepaalde kenmerken van de woningvoorraad (eenzijdig, veel huur, veel goedkope woningen) en de sociaaleconomische positie van de bewoners. Het is, aldus diverse auteurs, echter te simplistisch om deze correlaties te verklaren uit een effect van de betreffende buurt op de betreffende huishoudens. Het is aannemelijk dat selectie-effecten hierbij een dominante rol spelen. Huishoudens die op grond van hun beperkte inkomen elders geen geschikte woning kunnen vinden, vestigen zich juist in dit type buurten.⁸² Het vaststellen van de richting en precieze werking van een eventuele causale relatie blijft problematisch, ook in onderzoeken die zich niet beperken tot het vaststellen van correlaties op buurtniveau.⁸³

Musterd, De Vos, Das en Latten stellen in hun longitudinale studie naar de effecten van buurtkenmerken op inkomensontwikkeling onder andere vast dat de inkomensstijging van jonge huishoudens in een buurt met veel huurwoningen groter is dan die van jonge huishoudens in een buurt gedomineerd door koopwoningen. Hun interpretatie van die uitkomst is dat de huursector in Nederland voor veel jonge huishoudens eerder een springplank is dan dat de huursector mensen gevangen houdt.⁸⁴

In hun evaluatie van het Britse *Right to buy* gaan Van Ham en Manley in op een aantal potentiële maatschappelijke nadelen van de verkoop van huurwoningen. Een nadeel is een variant op wat hiervoor ook al genoemd is als potentieel nadelig effect van eigenwoningbezit in het algemeen, namelijk dat juist kopers van huurwoningen eigenaren zijn met een veelal laag inkomen, die zich nog wel eens verkijken op de bijkomende kosten van het bezit van een eigen woning. Daardoor verslechtert het onderhoudsniveau van verkochte woningen ten opzichte van de nog in de huursector achterblijvende woningen.⁸⁵ Een ander punt is dat vaak gesuggereerd wordt dat eigenwoningbezit leidt tot een grotere stabiliteit in de buurt, omdat de koopsector over het algemeen een lagere mutatiegraad heeft dan huurders. Dat laatste is

⁸² Zie o.a. Van Ham en Manley (2011), Slater (2013), Van Ham & Manley (2010), , p. 2 en verwijzingen daar; Bergstrom, Van Ham & Manley (2010), p. 3.

⁸³ Van Ham & Manley (2010), p. 11.

⁸⁴ Musterd et al. (2011), p. 98; de term 'springplank' kan suggereren dat het wonen in een buurt met veel huurwoningen een zelfstandig, positief effect heeft op de carrièrekansen van mensen, maar die suggestie wordt in het artikel verder niet gedaan.

⁸⁵ Kleinhans & Van Ham (2013), p. 11.

ook in Nederland het geval, maar Kleinhans en Van Ham suggereren dat het (in de context van het Britse RTB) juist die huurders zijn die al lange tijd in hun huurwoning wonen, die de woning gekocht hebben. Er is dan dus geen positief effect van het veranderen van de woningvoorraad op de stabiliteit van de buurt.⁸⁶

De indruk is dus dat het individuele welvaartsniveau van belang is voor gedrag en keuzes waarmee het direct (investeren of juist niet) of indirect (selectie) de kwaliteit van de leefomgeving kan beïnvloeden. Andersom – een zelfstandig effect van de kwaliteit van de woningvoorraad op welvaart - is die relatie niet aangetoond.

7.5. Voorzieningen

In de VS heeft relatief veel onderzoek plaatsgevonden naar de relatie tussen de nabijheid van voorzieningen (inclusief arbeidsplaatsen) en het inkomensniveau. Studies wijzen wel op een correlatie tussen beide, maar, aldus Galster, vermoedelijk spelen de sociaal-interactieve mechanismes een belangrijkere rol dan de nabijheid van voorzieningen.⁸⁷ Zie ook de paragraaf 'bevolkingssamenstelling en welvaart' voor een nadere toelichting. Dat wil niet zeggen dat ongelijke beschikbaarheid van voorzieningen geen rol speelt; een structureel tekort aan goede kinderopvangfaciliteiten in de buurt heeft op het inkomensniveau van armen in de VS, bijvoorbeeld, een negatieve invloed. Zij zijn dan namelijk minder goed in de gelegenheid om te werken. Daarbij tekent Galster bij de uitkomsten van deze studies aan dat de Europese situatie slecht vergelijkbaar is, omdat de mate van segregatie minder is, voorzieningen beter gespreid zijn en de (openbaar) vervoersmogelijkheden beter zijn.⁸⁸

In de Nederlandse context is een relatie tussen werkgelegenheid en welvaart wel relevant op een hoger schaalniveau dan de directe leefomgeving, namelijk bij een vergelijking tussen regio's. Er zijn relevante verschillen tussen regio's in de beschikbaarheid van banen. Dat heeft invloed op de kansen op werk en welvaart van de bewoners, voor zover zij niet (kunnen) verhuizen. Op het niveau van de directe leefomgeving is de invloed van de beschikbaarheid van banen niet relevant.

De omgekeerde relatie - van welvaart naar voorzieningen – is afdoende aangetoond. In gebieden waar voldoende mensen zijn en er voldoende bestedingsruimte is, is het voor ondernemers interessant om er een winkel, café restaurant of andere voorziening te starten. In gentrificatieprocessen is ook goed in de tijd te volgen dat bij een verandering van de samenstelling van de bevolking het voorzieningenniveau zich aanpast. Die verbeterde voorzieningen zijn vaak ook een van de positieve (bij)effecten van gentrificatie en herstructurering die ook voor de oorspronkelijke bewoners gunstig uitpakken (de Boer en Doucet, 2012; Bergeijk

⁸⁶ Kleinhans & Van Ham (2013), p. 8.

⁸⁷ Galster 2010, p. 14.

⁸⁸ Galster (2010), p. 14.

et al., 2008). Tegelijkertijd moet het effect van toenemende welvaart in een buurt op het voorzieningenniveau ook weer niet worden overschat. In het bijzonder de hogere inkomens zijn niet primair op de eigen buurt gericht voor wat betreft de voorzieningen (Kleinmans, 2005). Ook ondernemers zullen daar rekening mee houden.

7.6. Culturele en institutionele factoren

Wat betreft culturele factoren die de sociaaleconomische status zouden kunnen beïnvloeden is straatcultuur een begrip dat regelmatig gebruikt wordt.⁸⁹ Die straatcultuur zou ervoor zorgen dat jongeren normen en waarden overnemen die niet behulpzaam waren bij een stijging op de sociaaleconomische ladder. Dit culturele mechanisme wordt door Galster beschreven als sociale besmetting/collectieve socialisatie⁹⁰ en komt nader aan de orde in de paragraaf bevolkingssamenstelling en welvaart.

Galster benoemt in zijn review een aantal potentiële institutionele mechanismen die de sociaaleconomische positie van bewoners kunnen beïnvloeden. Hij tekent daar bij aan dat in West-Europa de verschillen tussen buurten waarschijnlijk veel kleiner zullen zijn dan in de VS, vanwege de invloed van de verzorgingsstaat, en het Europese voorbeeld dat hij noemt is afkomstig uit Engeland, in vergelijking met Nederland nog een relatief beperkte verzorgingsstaat.⁹¹

7.7. Bevolkingssamenstelling

Met de relatie tussen bevolkingssamenstelling in een buurt en welvaart van individuele bewoners zitten we middenin het discours over het bestaan van buurteffecten. Beide soorten effecten komen in deze discussie terug: het effect van welvaart op de bevolkingssamenstelling in de buurt (selectie) en het effect van de bevolkingssamenstelling in de buurt op individuele welvaart (o.a. in relatie tot rolmodellen).

Wat het eerste effect betreft, wordt in veel literatuur over buurteffecten als kritiekpunt aangevoerd dat de veronderstelde negatieve effecten van de buurt op inkomen en andere sociaaleconomische grootheden niet te herleiden zijn tot effecten van de buurt op individuen, maar dat het feitelijk onderliggende mechanisme is dat huishoudens hun woonbuurt deels selecteren op grond van wat bij hun inkomen haalbaar is. Er is, met andere woorden, sprake van selectieve migratie: minder aantrekkelijke buurten trekken vooral mensen aan die qua inkomen weinig mogelijkheden hebben in andere buurten.⁹² Dat zou betekenen dat de con-

⁸⁹ Wilson, wiens werk leidde tot een hausse aan buurteffectenstudies, spreekt van een *culture of poverty*. Zie Manley, Van Ham, Doherty (2011), p. 5.

⁹⁰ Galster (2010), p. 7-8.

⁹¹ Galster (2010), p. 15.

⁹² Van Ham en Manley (2011), Slater (2013)

concentratie van huishoudens met een lage sociaaleconomische status in bepaalde buurten het gevolg is van de problematiek van die huishoudens, en niet andersom zoals in veel buurt-effectenonderzoek wordt gesuggereerd. Zoals Bergstrom, Van Ham en Manley concluderen: het verhuisgedrag van huishoudens versterkt reeds bestaande buurtkenmerken.⁹³ Anderzijds is onder meer door het SCP⁹⁴ geconstateerd dat de concentratie van niet-westerse herkomstgroepen in specifieke wijken slechts voor een deel kan worden verklaard door inkomen. Positieve motieven (bij familie/mensen met eenzelfde herkomst in de buurt willen wonen) spelen daarmee dus ook een rol bij het versterken van bestaande buurtkenmerken door verhuisgedrag.

Nader onderzoek duidt de werking van deze effecten wat verder. Doff (2010) concludeert bijvoorbeeld, dat selectie niet bij elke subgroep in even sterke mate een rol speelt (minder voor huurders dan voor kopers, bijvoorbeeld) en dat ook andere dan sociaaleconomische factoren een rol spelen in het selectieproces.⁹⁵ Asad gaat, bijvoorbeeld, in op de remigratie van huishoudens die na orkaan Katrina tijdelijk buiten hun oorspronkelijke woonbuurt in New Orleans terechtwamen en na verloop van tijd terugkeerden naar hun oude buurt, hoewel die qua kansen op vooruitgang slecht scoorde. Familie- en andere sociale verbanden spelen daarin, aldus Asads analyse, een belangrijke rol. Die leidden ertoe dat huishoudens ondanks het feit dat zij inzien dat hun kansen in de vertrouwde woonbuurt beperkt zijn, toch terugkeren. Sterke onderlinge relaties, vaak aangeduid als sociaal kapitaal en als zodanig positief gewaardeerd, kunnen op deze manier ook nadelige kanten hebben.⁹⁶

Ook Bailey (2012) beschrijft uitgebreid hoe het selectiemechanisme zou kunnen functioneren en onderzoekt in hoeverre het bijdraagt aan segregatie. Zijn – in eigen woorden verrassende – conclusie is dat selectie een rol speelt, maar een uiterst beperkte, en dat de invloeden van cohorteffecten (vergrijzing) en van statusveranderingen van huishoudens zelf op de samenstelling van de buurt veel groter zijn dan het effect van selectie.⁹⁷ Dat vergrijzing van buurten met goedkope woningen bij kan dragen aan een achteruitgang van de leefbaarheid is ook uit andere bronnen bekend.⁹⁸

Er zijn ook onderzoeken die pogen om het effect van selectie te incorporeren in de studie naar buurteffecten.⁹⁹ Het vermoeden van het bestaan van selectie-effecten maakt het dus niet onmogelijk om te onderbouwen of er effecten van de bevolkingssamenstelling op de sociaal-

⁹³ Bergstrom, Van Ham, Manley (2010), p. 11.

⁹⁴ SCP, 2014

⁹⁵ Doff 2010, p. 135.

⁹⁶ Asad (2015), p. 18.; SCP, 2009

⁹⁷ Bailey (2012), p. 28 – 29.

⁹⁸ Leidelmeijer, Marlet. e.a. (2011) Omslagpunten in de ontwikkeling van wijken, p. 12; Atlas voor gemeenten (2015), Verschillen, ongelijkheid en segregatie. Een literatuurstudie, p. 39.

⁹⁹ Zie Bergstrom en Van Ham, p. 16.

economische positie van individuele huishoudens bestaan. Onderzoek wordt er echter wel sterk door gecompliceerd.

Een methodisch kritiekpunt op veel traditioneel onderzoek naar buurteffecten is dat onvoldoende longitudinaal gekeken wordt: er worden wel buurten vergeleken, maar men kijkt niet naar de ontwikkelingsgang van afzonderlijke huishoudens in een buurt en meet daarmee niet een feitelijk effect in het domein van kwaliteit van leven. Nu is één van de problemen bij longitudinaal onderzoek de beschikbaarheid van data; alleen Nederland en een aantal Scandinavische landen hebben, aldus Musterd et al., onderzoekbare tijdreeksen over de gehele bevolking.¹⁰⁰ Zij maken zelf gebruik van de Nederlandse data – het sociaal statistisch bestand van het CBS – en onderzoeken aan de hand daarvan in hoeverre inkomen, eigendomsverhoudingen en etnische samenstelling van de buurt invloed hebben op de inkomensontwikkeling van huishoudens. Zij leiden uit dat onderzoek een klein maar significant effect van een gemengde buurt op de inkomensontwikkeling van huishoudens af. Ook heeft de sociaaleconomische status van de buurt in het algemeen een positief effect op de inkomensontwikkeling. Voor jongeren komt daar bij dat een laag aantal uitkeringsgerechtigden in de omgeving leidt tot een positievere inkomensontwikkeling.¹⁰¹ Een wenselijke vervolgstap is om de werkingsmechanismen hierbij scherper te identificeren en aan te tonen.

Een overzicht van de wetenschappelijke stand van zaken rond die mechanismen wordt door Galster gegeven (2012). Per mechanisme¹⁰² geeft hij aan in hoeverre de werking ervan aangetoond is:

- 'sociale besmetting' / collectieve socialisatie: dat negatieve rolmodellen effecten hebben op het gedrag van jongeren en daarmee op hun perspectieven is aangetoond. Dubieuzer is of 'besmetting' ook andersom werkt, zodat positieve rolmodellen jongeren uit een zwakke sociaaleconomische positie op sleeptouw nemen. Mogelijk is daar sprake van een zekere benodigde drempelwaarde. West-Europese studies laten veel minder consistente uitkomsten zien dan Amerikaanse studies. Uit recent onderzoek van Miltenburg in Nederland blijkt niet dat er een relatie is tussen de mate waarin men relaties in de buurt heeft en de mate waarin men buurteffecten ondervindt. Dat maakt het onwaarschijnlijk dat dit mechanisme of het volgende (sociale netwerken) dominant is bij het ontstaan van buurteffecten.¹⁰³
- sociale netwerken: uit verschillende onderzoeken blijkt dat netwerken inderdaad mensen helpen om werk te vinden. Wel blijken mensen met een lage sociaaleconomische status of met een andere etnische achtergrond moeilijk aan te sluiten bij meer

¹⁰⁰ Musterd et al (2011), p. 88.

¹⁰¹ Musterd et al (2011), p. 98.

¹⁰² Zie voor een andere classificatie dan die van Galster Manley, Van Ham & Doherty (2011), p. 5; Manley, Van Ham 2008.

¹⁰³ Miltenburg (2015), p. 272; Galster & Friedrichs (2015), p. 176.

kansrijke sociale netwerken. Galster haalt in dat verband Pinkster aan, die concludeert dat netwerken een rol spelen bij het vinden van werk op de korte termijn, maar dat de beperktheid van de baanmogelijkheden in het netwerk op de langere termijn juist de ontwikkelmogelijkheden van mensen kan beperken.¹⁰⁴ Aan de andere kant is om te participeren in een netwerk ook een zeker startkapitaal nodig en kan (persoonlijke) armoede mensen de toegang tot netwerken beperken.¹⁰⁵

- sociale cohesie en sociale controle: er is een relatie tussen sociale cohesie in een buurt en criminaliteit. Er zijn onderzoeken verricht naar andere uitkomstmaten in relatie tot sociale cohesie, maar de conclusies daarvan zijn tentatief.
- competitie / relatieve achterstelling: Amerikaanse onderzoeken wijzen in meerderheid uit dat welvarende burens helpen om hogerop te komen op de sociaaleconomische ladder.
- ouderlijke bemiddeling: het is vrijwel onomstreden dat ieder buurteffect op de ouders doorwerkt in de kinderen.

Recent is een themanummer van het tijdschrift *Housing studies* gewijd aan de vraag of het wonen in een naar etniciteit en/of sociaaleconomische status gemengde woonbuurt positieve effecten heeft op de kansen van mensen met een laag inkomen. Galster en Friedrichs beantwoordden die vraag in hun redactionele openingsartikel met een duidelijk 'ja', dat zij onderbouwen met verwijzing naar twee artikelen in het betreffende nummer en naar veel eerder onderzoek.¹⁰⁶ Manley, Van Ham en Doherty constateren daarbij wel dat de effecten van selectieve migratie en van individuele huishoudenskenmerken groter zijn.¹⁰⁷ Dat doen ook Das, Musterd, De Vos en Latten; zij concluderen dat buurteffecten maximaal 0,9% van de inkomensverschillen tussen huishoudens kunnen verklaren, tegen 6,8% voor individuele huishoudenskenmerken.¹⁰⁸ Het is dus aannemelijk dat beide effecten bestaan. De relatieve bijdrage ervan – en in welke context en onder welke voorwaarden - verdient nadere uitwerking.

De manier waarop een betere menging tot stand wordt gebracht, is, aldus Galster en Friedrichs, in de praktijk vaak niet de beste. In plaats van voor grootschalige sloop-nieuwbouw pleiten zij voor kleinschalig en op vrijwilligheid gebaseerd mengingsbeleid.¹⁰⁹

Een andere vraag is of de bevolkingssamenstelling verschillende individuen op gelijke wijze beïnvloedt. Galster, Andersson en Musterd concluderen in dat verband op grond van een analyse van Zweedse data dat er wel degelijk buurteffecten zijn, maar dat ze niet voor elke groep gelijk zijn. Mannen en vrouwen reageren verschillend op de sociaaleconomische sa-

¹⁰⁴ Galster (2010), p. 10.

¹⁰⁵ Matthews & Besemer (2014), p. 27

¹⁰⁶ Galster & Friedrichs (2015), p. 176.

¹⁰⁷ Manley, Van Ham & Doherty (2011), p. 14.

¹⁰⁸ Das et al. (2011), p. 66.

¹⁰⁹ Galster & Friedrichs 2015, p. 183.

menstelling van hun woonomgeving, en dat geldt ook voor jongeren of ouderen en voor lage, midden- en hoge inkomensgroepen.¹¹⁰

Meerdere auteurs wijzen erop dat de bevolkingssamenstelling van de buurt ook via het imago bij de buitenwereld een rol kan spelen.¹¹¹ In hoeverre dat daadwerkelijk effect heeft op de welvaart van bewoners is nog onduidelijk. Daarnaast is de relatie tussen feitelijke buurtkenmerken en buurtimago, aldus Galster, verre van helder.¹¹²

Bailey et al. (2015) suggereren, naast dat het negatieve effect van eenzijdig bevolkte wijken op de individuele sociaaleconomische positie overschat wordt, dat een mengingsbeleid daarbij negatieve effecten kan hebben vanwege het wegnemen van de ondersteuning uit het vertrouwde buurtnetwerk.¹¹³ Hun eigen onderzoek toont dat echter niet aan; uitkomst van hun studie is dat de omvang van buurteffecten naar zowel de positieve als de negatieve kant uiterst beperkt is.

Dat laatste lijkt, als het om het effect van de bevolkingssamenstelling in de buurt op de individuele sociaaleconomische positie gaat, door een groot deel van de onderzoekers in ieder geval te worden onderschreven. Als er daadwerkelijk buurteffecten zijn, dan is de omvang daarvan klein; te klein in ieder geval om de grootschalige inzet op menging, zoals die in veel overheidsbeleid een prominente rol speelt, vanuit die optiek mee te legitimeren. Het kan dan nog steeds om andere redenen een legitieme benadering zijn om naar minder eenzijdige wijken te streven (gunstige leefbaarheidseffecten bijvoorbeeld). Maar het effect op welvaart is beperkt.

7.8. Overlast en criminaliteit

Als het inderdaad zo is dat overlast en criminaliteit in de omgeving de gezondheid van mensen beïnvloeden, dan is indirecte beïnvloeding van de sociaaleconomische status niet onwaarschijnlijk. Er is in dat geval echter geen sprake van een reëel effect van de kwaliteit van de leefomgeving op kwaliteit van leven bovenop dat wat bij de relatie tussen overlast en gezondheid is beschreven, maar van een effect binnen verschillende domeinen van de kwaliteit van leven. Het gaat dan namelijk primair om de mate waarin een verminderde gezondheid van invloed is op sociaal-economische kansen en mogelijkheden.

¹¹⁰ Galster, Andersson & Musterd (2010), p. 22 – 23.

¹¹¹ Galster 2010, Van Ham 2011,

¹¹² Galster 2010, p. 14.

¹¹³ Bailey et al. 2015, p. 296; zie ook de door Galster aangehaalde bevinding van Pinkster over de korte- en langetermijneffecten van ondersteuning uit netwerken waarin een lage sociaaleconomische status dominant is; Galster 2010, p. 11.

7.9. Samengevat: welvaart en omgevingskwaliteit

Over de relaties tussen sociaaleconomische status en omgevingskwaliteit is in de literatuur veel discussie. Eén van de uitkomsten van deze literatuurstudie is dat er uiteindelijk weinig rechtstreekse effecten van de omgeving op de welvaart van individuele personen zijn. Wel kan het effect van de omgeving in potentie via gezondheid van invloed zijn op sociaaleconomische indicatoren als opleidingsniveau, inkomen en betaalde arbeid. En effecten die in de internationale literatuur nog wel eens worden beschreven – bijvoorbeeld in relatie tot voorzieningen - zijn in de Nederlandse context niet relevant. Alleen voor de beschikbaarheid van banen is dat in regionale zin wel het geval.

Er is wel nadrukkelijk sprake van een samenhang tussen omgevingskwaliteit en sociaaleconomische positie. Een dergelijk verband geldt voor, bijvoorbeeld, milieu- en hinderfactoren, de kwaliteit van de publieke ruimte en overlast. Er zijn geen aanwijzingen dat deze samenhangen causale relaties van leefomgeving op individuele welvaart representeren. Er zijn wel aanwijzingen dat dit verband andersom verloopt; huishoudens met een hoger inkomen hebben meer keuzemogelijkheden en wonen daarom vaker in een aantrekkelijke leefomgeving. Dat geldt, bijvoorbeeld, voor de relatie tussen bevolkingssamenstelling en sociaaleconomische indicatoren, maar ook voor andere aspecten van de leefomgevingskwaliteit. Wat deze zogenoemde selectie-effecten betekenen voor de uitkomsten van onderzoek naar de effecten van buurten op inkomen en opleidingsniveau van de individuele bewoners is een terugkerend thema in onderzoek.

De stand van zaken in de literatuur die wij bestudeerd hebben, is dat het statistisch gevonden buurteffect voor een groot deel is toe te schrijven aan selectieve migratie en andere methodologische beperkingen van het onderzoek, maar dat er toch evidentie is dat er – via sociaal-interactieve mechanismen - een beperkt effect is van de bevolkingssamenstelling op welvaart (van anderen). Daarbij moet worden bedacht dat er nog veel te winnen is in het onderzoek zoals dat meestal wordt gedaan. Zo zijn relaties vermoedelijk niet voor alle voor verschillende groepen hetzelfde, zoals ook is opgemerkt in de studie ‘buurteffecten op kinderen’ (Visser et al, 2015) terwijl daar in veel onderzoek geen onderscheid in wordt gemaakt. Ook is het aannemelijk dat er drempelwaarden zijn (waarboven er pas sprake is van effecten) en zijn relaties vermoedelijk ook op andere manieren niet altijd lineair (waar in het meeste onderzoek impliciet vaak wel van wordt uitgegaan).

Andersom zijn er meer verbanden aangetoond. Bewoners met een hogere sociaaleconomische status zorgen over het algemeen voor een betere buurt door financiële investeringen, doordat zij vaker participeren in de buurt en doordat het draagvlak voor voorzieningen groter wordt. Daarnaast speelt selectieve migratie ook deze kant op een rol: een wijk met veel bewoners met een hoge sociaaleconomische status wordt over het algemeen aantrekkelijker gevonden dan een wijk met vooral mensen met een lage SES. Dat zorgt vervolgens voor een zelfversterkend effect: mensen met een hogere sociaaleconomische status komen vaker terecht in de wijken die vanwege de aanwezigheid van mensen met een hoge status aantrekkelijker waren, enzovoorts.

Tabel 4 Evidentie voor invloeden tussen de leefomgeving en welvaart

	Invloed van omgeving op sociaaleconomische status en welvaart	Invloed van sociaaleconomische status en welvaart op omgeving
Milieu- en hinderfactoren	- (alleen indirect via gezondheid)	+ (selectieve migratie)
Risico's	-	+ (selectieve migratie)
Publieke ruimte	- (indirecte effecten via gezondheid of criminaliteit worden gesuggereerd)	+ (selectieve migratie)
Woningvoorraad	-	+ (via investeringen in de woningvoorraad)
Voorzieningen	- (in Amerikaans onderzoek +/-, maar in Europese context geen effecten)	+ (draagvlak voor voorzieningen)
Culturele en institutionele factoren	+/-	+ (participatie, zie Hoofdstuk 9)
Bevolkingssamenstelling	+ (klein effect)	+ (selectieve migratie)
Overlast en criminaliteit	- (alleen indirect via gezondheid)	-

Noot. +: effect is (op onderdelen) aangetoond; 0: er is nog geen onderzoek naar gedaan; - effecten zijn niet aangetoond; +/-: er zijn tegenstrijdige resultaten.

Welke mechanismen precies ten grondslag liggen aan de verschillende veronderstelde effecten is niet altijd duidelijk. Soms is er sprake van institutionele mechanismen, bijvoorbeeld bij veronderstelde interacties tussen voorzieningen en sociaaleconomische positie. Vaak gaat het om sociaal-interactieve mechanismen en die categorie geeft mensen die zelf de juiste *capabilities* daarvoor hebben, de mogelijkheid om afschermingsstrategieën te ontwikkelen. Voorbeelden van dergelijke strategieën zijn het binnenhouden van kinderen in buurten met veel overlast of het kiezen voor een school in een andere buurt (mits toegestaan). Daarmee is de invloed van de omgeving op sociaaleconomische status in veel sterkere mate dan de invloed op gezondheid afhankelijk van persoonsgebonden factoren.

8. Gelijke behandeling en kansen

In de literatuur en onderzoeken naar buurteffecten op gelijke behandeling en kansen wordt aandacht besteed aan de toegang tot de arbeidsmarkt, (kwalitatief hoogwaardig) onderwijs, de woningmarkt en zorgvoorzieningen. De hoeveelheid literatuur over, en daarmee ook het bewijs voor de invloed van de leefomgevingskwaliteit op gelijke kansen en behandeling is echter beperkt.

8.1. Gelijke kansen op de arbeidsmarkt

Een aantal Amerikaanse studies¹¹⁴ heeft aangetoond dat laagopgeleide jongeren (vaak wordt hierbij specifiek gerefereerd aan de *black youth*) woonachtig in een hoog stedelijke omgeving minder kans hebben op het vinden van een baan dan laagopgeleide jongeren woonachtig in een suburb. Door de suburbanisatie en decentralisatie van arbeidsplaatsen voor laagopgeleide jongeren zouden in de binnensteden minder passende banen voorradig zijn voor deze groep (in de internationale literatuur omschreven als *spatial mismatch hypothesis*).

In Europa wordt dit effect echter niet gevonden¹¹⁵ doordat de werkgelegenheid in Europa minder ruimtelijk geconcentreerd is en er een beter en uitgebreider netwerk van openbaar vervoer aanwezig is. Ook in relatie tot de Nederlandse context wordt gesteld dat de arbeidsmarkt op een regionale schaal functioneert, en dat de grootste groep mensen werk heeft buiten zijn eigen woonomgeving en mensen in mindere mate afhankelijk zijn van de werkgelegenheid in de eigen buurt.¹¹⁶ De effecten van de eigen – directe - woonomgeving op de kansen van een individu op de arbeidsmarkt lijken daarmee in de Nederlandse context nihil. Op regionale schaal is er ook in Nederland wel sprake van ongelijkheid in kansen op de arbeidsmarkt, wat ook een van de redenen is achter het vertrek van jongeren uit de krimpgebieden.¹¹⁷

Door diverse wetenschappers¹¹⁸ wordt betoogd dat ook het aanwezige sociaal kapitaal in een buurt een rol speelt bij de kansen van een individu op de arbeidsmarkt en de woningmarkt (*social resources theory*). Bewoners van achterstandsbuurten zouden de benodigde sociale middelen en informatie kunnen ontberen die nodig zijn om te slagen op de woningmarkt of op de arbeidsmarkt.

Voorafgaand aan de vraag in hoeverre sociaal kapitaal van invloed is op iemands kansen op bijvoorbeeld de arbeidsmarkt is er de vraag in welke mate iemands sociale netwerk buurtgebonden is. Pinkster (2009) toont in haar proefschrift aan, op basis van kwalitatief onderzoek in tweetal buurten in Den Haag, dat in achterstandswijken lokale contacten een belangrijk deel uitmaken van de sociale netwerken van sociale huurders.

Flap en Boxman (2000) tonen aan dat in de Nederlandse context de kans op een eerste baan, de kwaliteit van deze baan en het inkomen slechts in bepaalde gevallen samenhangt met iemands sociale netwerk. Zowel eigenschappen van de werknemer als de werkgever spelen hierbij een belangrijkere rol.

114 Ihlanfeldt and Sjoquist, 1998; Newman, 1999; Kain, 1992; zie ook review artikel Ellen and Turner, 1997)

115 Zie review artikel: Gobillon e.a., 2007

116 Pinkster, 2009

117 Leidelmeijer, Marlet. e.a. (2011), Leefbaarheid in krimpgebieden.

118 Lin, 2001; Wellman and Wortley, 1990

8.2. Gelijke kansen op onderwijs

Voor de toegang tot onderwijs geldt dat regelgeving rondom de toelatingseisen van scholen een belangrijke rol spelen in de mate waarin buurtbewoners afhankelijk zijn van de scholen die in een buurt aanwezig zijn. In Nederland is de vrije schoolkeuze bij wet vastgelegd, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Groot-Brittannië waar zogenoemde *school catchment areas* bepalen waar een kind wel of niet naar school kan gaan¹¹⁹. Hoewel er een aantal uitzonderingen zijn, kunnen ouders in Nederland vrij kiezen naar welke school de kinderen gaan. In de praktijk hanteren alleen erg populaire scholen in de steden een postcodebeleid. Ook toewijzingssystemen zoals in Amsterdam verhouden zich niet goed tot de vrije schoolkeuze. Maar ook 'random' keuze betekent gelijke kansen. Dus wat dat betreft zijn er geen omgevings-effecten op gelijke kansen.

Het postcodebeleid kent voor- en tegenstanders. Enerzijds zou een dergelijk beleid de vrije keuze van ouders belemmeren en wordt men de kans ontnomen aan de buurt te ontsnappen. Anderzijds heeft de vrije scholenkeuze in Nederland er toe geleid dat de schoolsegregatie sterker is dan de segregatie op de woningmarkt.¹²⁰ Oftewel: de (basis) scholen zijn vaak sterker gesegregeerd dan men op basis van de samenstelling van de buurt zou verwachten. Onderzoek van Karsten e.a. (2002) toont aan dat het keuzegedrag van zowel allochtone als autochtone ouders hier een grote rol in speelt. Daarnaast vinden zij in hun onderzoek een paar, maar niet veel, voorbeelden van (witte) scholen die trachten bepaalde groepen leerlingen te ontmoedigen zich in te schrijven, bijvoorbeeld door een hoge ouderbijdrage te vragen, lange wachtlijsten te hanteren of te sturen op een beperkte aanname van kinderen die onvoldoende Nederlands spreken. Aangezien Nederland relatief gemengde wijken kent, zou het invoeren van een postcodebeleid er dan ook toe kunnen leiden dat de scholen een betere afspiegeling van de buurt zijn en de mate van schoolsegregatie af zou nemen.

8.3. Gelijke kansen op zorg

Zorgvoorzieningen worden vanuit de staat gefinancierd (zij het deels gedecentraliseerd naar gemeenten) en zijn voor eenieder in gelijke mate toegankelijk. Als de woonomgeving al invloed heeft op de kansen op zorg dan zal dit vooral betrekking hebben op de bereikbaarheid van de zorgvoorzieningen. In het bijzonder in krimpgebieden of ruimtelijk sterk geïsoleerde gebieden zoals de Waddeneilanden is het denkbaar dat een zorgvraag moeilijker wordt vervuld dan in de rest van Nederland. Momenteel wordt door Nivel gewerkt aan een zorgmonitor krimpgebieden¹²¹, die onder andere hier meer inzicht in zal geven.

¹¹⁹ Boterman, 2013

¹²⁰ Bolt, 2003

¹²¹ Zie ook <http://www.rijksoverheid.nl/bestanden/documenten-en-publicaties/rapporten/2015/05/26/zorgmonitor-krimpgebieden/zorgmonitor-krimpgebieden.pdf>.

Lang niet overal worden zorgvoorzieningen centraal gefinancierd. In bijvoorbeeld Denemarken wordt de zorg al decennia lang gefinancierd vanuit de lokale overheid. De hoeveelheid belasting die per inwoner betaald wordt en de lokale politiek beïnvloeden daarmee sterk de aanwezigheid en de kwaliteit van zorgvoorzieningen en daarmee de toegang van een individu tot deze voorzieningen. Op termijn is het denkbaar dat de decentralisatie van de zorg en ondersteuning naar gemeenten ook in Nederland kan leiden tot meer verschillen in (kansen op) zorg, afhankelijk van waar men woont. Vooralsnog is dat nog niet vastgesteld.

8.4. Gelijke behandeling

Het al dan niet gelijk behandeld worden, hangt voor een belangrijk deel samen met hoe anderen (zowel individuen als instituties) bewoners uit een specifieke buurt zien, ervaren en daar al dan niet naar handelen. De reputatie van buurten speelt hierbij een rol. De reputatie van een buurt wordt voor het belangrijkste deel beïnvloed door de sociaal-culturele en sociaal-economische samenstelling van een buurt.¹²² Onderzoek richt zich in het bijzonder op het sociaal-economische effect van een (negatieve) reputatie van een buurt op de bewoners in die buurt.¹²³ Wilson (1996) toonde in een vergelijkend onderzoek tussen de Verenigde Staten en Frankrijk aan dat bewoners uit buurten met een slechte reputatie een kleinere kans hebben op het vinden van een baan op basis van hun woonadres.

Aalbers (2005) toonde aan dat in Rotterdam banken geen hypotheek verstrekken (*redlining*) ofwel extra eisen stellen aan (*yellowlining*) het verstrekken van een hypotheek voor de aankoop van een woning in buurten met een negatieve reputatie. Dit benadeelt niet alleen potentieel kopers van een dergelijke woning, maar ook woning-eigenaren in buurten met een slechte reputatie die graag hun woning willen verkopen. Zij zitten vast in de buurt.

In het proefschrift van Permentier (2009) is onderzocht in hoeverre de reputatie van een buurt invloed heeft op het gedrag van mensen; hun verhuisintenties enerzijds en de mate waarin zij participeren anderzijds. Permentier (2009) concludeert aan de hand van grootschalig kwantitatief onderzoek in 'goede' en 'slechte' buurten in Utrecht dat hoe positiever mensen denken over de buurt waarin zij wonen (gecontroleerd voor buurtkarakteristieken als gemiddeld buurtinkomen, het percentage etnische minderheden en criminaliteitscijfers) des te groter de kans is dat ze participeren in de buurt.

8.5. Samengevat: omgevingskwaliteit en gelijkheid

Zoals gezegd is de literatuur over relaties tussen leefomgevingskwaliteit en gelijke behandeling en kansen beperkt van omvang. Daarnaast is die literatuur voor een groot deel afkom-

¹²² Bauder, 2001; Permentier, 2009; Van Kempen, 1994; Wacquant, 1993

¹²³ Wacquant, 1993; Wilson, 1996

stig uit de VS en, voor zover het Europese literatuur betreft, uit het Verenigd Koninkrijk. Beide contexten zijn niet altijd goed vergelijkbaar met de Nederlandse en dat heeft gevolgen voor de bruikbaarheid van de uitkomsten in Nederland.

Institutionele mechanismen spelen bij veronderstelde interacties een belangrijke rol; redlining is één van de meest genoemde. Tegelijkertijd is het beeld dat dat in Nederland weinig voorkomt en in ieder geval niet institutioneel gelegitimeerd is. Voor zover er in de praktijk sprake van is, is het dus een indirect effect via subjectieve stigmatisering en de reputatie van buurten.

Dat er in de Nederlandse context zo weinig invloed van de plaats op kansen en gelijke behandeling is, is mede terug te voeren tot de wijze waarop de verzorgingsstaat is ingericht. De institutionele context verschilt binnen Nederland weinig tussen gebieden onderling (door bijvoorbeeld centrale financiering van scholen), waardoor er niet de gelegenheid is om grote verschillen te laten ontstaan. Op een hoger schaalniveau – tussen landen, bijvoorbeeld – leiden verschillende institutionele regimes wel degelijk tot verschillen in de kansen die mensen krijgen – neem toegang tot onderwijs / leerplicht of betaalbare toegang tot basiszorgvoorzieningen. De verschillen zijn binnen Nederland tussen gemeenten of provincies echter zo beperkt dat er weinig of geen significante uitkomstverschillen gevonden worden.

Tabel 5 Evidentie voor invloeden tussen de leefomgeving en gelijke kansen

	Invloed van omgeving op gelijke behandeling en kansen	Invloed van gelijke behandeling en kansen op omgeving
Milieu- en hinderfactoren	#	#
Risico's	#	#
Publieke ruimte	0	0
Woningvoorraad	-	0
Voorzieningen	- (niet in NL)	0
Culturele en institutionele factoren	+/- (indirect via reputatie en stigmatisering; niet in NL)	#
Bevolkingssamenstelling	+/- (indirect via reputatie en stigmatisering niet in NL)	0
Overlast en criminaliteit	+/- (indirect via reputatie en stigmatisering niet in NL)	0

Noot. +: effect is (op onderdelen) aangetoond; 0: er is nog geen onderzoek naar gedaan; - effecten zijn niet aangetoond; +/-: er zijn tegenstrijdige resultaten, # n.v.t.

9. Zelfactualisatie, welzijn

Zelfactualisatie is het hoogste niveau in de piramide van Maslow (zie Figuur 6). Zelfactualisatie omvat o.a. het realiseren van persoonlijk potentieel, zelfontplooiing en persoonlijke groei. Het is denkbaar dat goede huisvesting of het woonachtig zijn in een leefbare, prettige buurt ertoe zou kunnen leiden dat bewoners hun energie in andere zaken kunnen steken, zoals kunst, cultuur en persoonlijke ontwikkeling. Daarnaast zouden aanwezige voorzieningen of sociaal kapitaal in een buurt mensen kunnen stimuleren of inspireren om tot zelfactualisatie te komen. Andersom wordt ook nog wel eens de verwachting uitgesproken dat mensen met een hoge mate van zelfactualisatie zich vaker inzetten voor (het verbeteren van) de buurt.

De relatie tussen leefomgevingskwaliteit en de mate van zelfactualisatie is voor zover wij hebben kunnen achterhalen in de literatuuroverzichten, niet onderzocht. Naar onze indruk is de urgentie ervan vanuit beleidsperspectief ook niet erg groot omdat zelfactualisatie per definitie iets persoonlijks is.

Als we het begrip zelfactualisatie verbreden naar welzijn, dan ligt dat wat genuanceerder. Dan zijn er vanzelfsprekend wel studies die de relatie leggen tussen kenmerken van de leefomgeving en het welzijn van individuele bewoners. Veel daarvan zijn – vanuit het perspectief van de andere domeinen van kwaliteit van leven (gezondheid, welvaart of gelijke kansen) al aan de orde geweest in eerdere hoofdstukken. In het bijzonder kan van alle omgevingsfactoren die bijdragen aan ‘stress’ worden betoogd dat die een vermindering van welzijn met zich meebrengen – ook als er geen ‘echt’ gezondheidseffect is. Die scheidslijn is echter lastig te trekken.

De meeste aandacht gaat in de literatuur rond welzijn uit naar de mate waarin aspecten als vrije tijd (balans werk en vrije tijd), zinvolle tijdsbesteding (werk, opleiding, vrijwilligerswerk, cultuur, etc.) en sociale contacten van invloed zijn op het welzijn van een individu. Daarin ontbreekt echter de relatie met de leefomgeving en die studies zijn dan ook vanuit het perspectief van deze studie niet direct relevant.

Studies naar residential satisfaction komen nog het meest in de buurt van onderzoek naar de relatie tussen leefomgeving en welzijn. In het licht van het conceptuele kader dat in deel 1 is beschreven, zijn de meeste van de studies echter gericht op het identificeren van elementen van de leefomgeving die bijdragen aan de leefomgevingskwaliteit - bijvoorbeeld door ze te relateren aan tevredenheidsmaten. Het gaat vaak niet om specifieke domeinen van kwaliteit van leven. Deze studies zijn in de regel ook niet gericht op werkingsmechanismen, maar richten zich op de relaties tussen kenmerken van de leefomgeving en tevredenheid. Ze hebben vooral betrekking op de constatering dat bepaalde aspecten van de leefomgeving meer of minder worden gewaardeerd. Die relaties zijn in deel 1 al aan de orde geweest. Dat neemt niet weg dat – als we stellen dat welzijn deel uitmaakt van kwaliteit van leven en deze om-

gevingsindicatoren bijdragen aan tevredenheid en tevredenheid een weerspiegeling is van welzijn, ze op zichzelf ook relevant zijn in het perspectief van kwaliteit van leven.

Wat het vooral lastig maakt is dat welzijn geen scherp gedefinieerd begrip is. Soms wordt het gebruikt als synoniem van 'kwaliteit van leven' als totaal of als de subjectieve pendant ervan. Maar het kan ook worden gezien als 'restcategorie' van kwaliteit van leven nadat domeinen als gezondheid, welvaart, gelijke kansen en dergelijke zijn verdisconteerd. Dat maakt het niet goed mogelijk om een eenduidig beeld te geven van de stand van de kennis over relaties tussen leefomgeving en welzijn.

We gaan in de volgende paragrafen nog wel wat verder in op de relaties tussen sociale cohesie, sociaal kapitaal en de omstandigheden die bijdragen aan het al dan niet participeren van bewoners in hun buurt. Deze aspecten kwamen - veelal zijdelings - wel aan bod in eerdere hoofdstukken, maar lijken in het bijzonder in relatie tot welzijn - als 'extra' naast effecten op gezondheid, gelijke kansen, enzovoort. nog wel iets toe te kunnen voegen.

9.1. Sociale cohesie en sociaal kapitaal

Sociale cohesie

Een van de omgevingsdimensies die nog wel eens in verband wordt gebracht met welzijnseffecten - dus naast eventuele gezondheidseffecten of welvaartseffecten die in de voorgaande hoofdstukken zijn besproken - is de sociale cohesie in een buurt. Sociale cohesie is echter een begrip met vele definities. Dat maakt de discussie niet altijd even duidelijk. Sociale cohesie is door Schnabel (2000, p.22) gedefinieerd als "de mate waarin mensen in gedrag en beleving uitdrukking geven aan hun betrokkenheid bij maatschappelijke verbanden in hun persoonlijk leven, als burger in de maatschappij en als lid van de samenleving". Sociale cohesie verwijst dan naar de interne samenhang van een sociaal systeem (een groep, een organisatie, een samenleving). Het heeft een functionele of instrumentele component waar het gaat om de samenwerking tussen de actoren binnen een sociaal systeem en de coördinatie van hun handelen. Daarnaast is er een normatieve component, in de zin van de identificatie en gevoelens van solidariteit met anderen die als moreel verplichtend worden ervaren (De Hart, 2002).

In de regel wordt aan sociale cohesie - vooral in de beleidsliteratuur - een intrinsiek positieve waarde toegekend. Een gedachte die daarbij voortdurend terugkomt, is dat sociale cohesie een succesvolle buurt onderscheidt van een minder succesvolle buurt. In meer wetenschappelijke beschouwingen over sociale cohesie wordt de keerzijde ervan ook onderkend. De belangrijkste keerzijde van sociale cohesie is de uitsluiting van andere groepen. Zo kan een sterke sociale cohesie binnen groepen jongeren of binnen gesloten deelgemeenschappen van bevolkingsgroepen in een buurt juist negatief uitpakken voor de kwaliteit van leven van individuen die niet tot de 'in-group' horen (De Kam en Needham, 2003).

Wat dat betreft blijft het een wisselend beeld: er zijn positieve effecten van sociale cohesie in een buurt op het welzijn van mensen. Sociale contacten kunnen daar aan bijdragen, maar ook het beschermende gezondheidseffect dat in hoofdstuk 5 is besproken, is een mooi voorbeeld van de potentieel positieve invloed van sociale cohesie in een wijk. Tegelijkertijd zitten er mogelijke keerzijden aan vanwege de ongewenste groepsdynamiek die ermee kan samengaan en die tot uitsluiting kan leiden. En hoewel kan worden betoogd dat sociale contacten in de wijk een welzijnsverhogend effect kunnen hebben, moet tegelijkertijd worden geconstateerd dat voor veel mensen de wijk hier slechts een zeer kleine rol in zal spelen. De individuele variatie in de effecten zal dan ook hoog zijn. Dus, op zichzelf zijn sociale contacten – die kunnen worden versterkt door sociale cohesie – van belang voor de kwaliteit van leven, maar de gebiedscomponent hierin is beperkt. Als er sprake is van gedeelde problematiek in een wijk, kan de sociale cohesie wel stress-reducerend werken omdat men dan bij elkaar terecht kan en gezamenlijk kan optrekken. Dat betreft echter wel specifieke situaties.

Sociaal kapitaal

Sociaal kapitaal in een buurt is zo'n ander begrip waar positieve welzijnseffecten van worden verondersteld. Het begrip sociaal kapitaal zoals dat in de beleidsliteratuur meestal wordt gebruikt, is ontleend aan de interpretatie die er door Putnam (2000) aan is gegeven: "the connections among individuals – social networks – and the norms of reciprocity and trustworthiness that arise from them". Een belangrijk onderscheid dat in die benadering van Putnam wordt gemaakt, is dat tussen 'bonding' (bindend) en 'bridging' (overbruggend) capital. 'Bonding capital' heeft betrekking op de netwerken binnen een homogene groep. 'Bridging capital' gaat over de banden tussen verschillende groepen en overstijgt de traditionele scheidslijnen van etniciteit, inkomen enzovoort. Het is duidelijk dat vooral deze laatste dimensie ten grondslag ligt aan de veronderstelde positieve effecten van een gemengde buurtsamenstelling op welvaart en kansen van minder kansrijke buurtbewoners zoals in de hoofdstukken over welvaart en gelijke kansen is besproken.

Bolt (2005) geeft aan dat het relevant is om in de definitie van Putnam twee dimensies te onderscheiden: een structurele (de sociale netwerken) en een attitudinale dimensie (vertrouwen). De sociale netwerken staan in de regel centraal, waarbij de gedachte is dat sociale netwerken een belangrijk middel zijn voor mensen om hun doelen te verwezenlijken: het vinden van een baan, het verkrijgen van invloed of het verbeteren van een buurt. Maar het is wellicht de dimensie 'vertrouwen' die vooral in relatie moet worden gezien met welzijnseffecten. Vertrouwen is echter geen kenmerk van een buurt, maar iets dat iemand heeft in anderen. Daar kan een effect vanuit gaan. Zo constateert Bolt dat "een bewoner zich meer zal inzetten voor de buurtgemeenschap als hij meer overtuigd is dat andere bewoners zich hier ook voor in willen spannen." Maar dat is op zichzelf geen invloed van de leefomgeving. Sociaal kapitaal lijkt dan ook vooral van belang in relatie het mechanisme dat de relatie tussen de leefomgeving en welvaartseffecten verklaart. Ook kan het bijdragen aan de mate waarin mensen gevraagd worden en geneigd zijn om zich in te zetten voor hun buurt.

9.2. Buurtparticipatie

Een van de factoren in de sociale dimensie van buurten - en een waarvan wordt verwacht dat die in belangrijke mate bijdraagt aan de kwaliteit van de leefomgeving - is buurtparticipatie. Of mensen elkaar kennen, contacten onderhouden in de buurt, medebuurtbewoners helpen als dat nodig is of in actie komen als er problemen zijn, zal – zo is de verwachting - mede uitmaken hoe leefbaar een wijk wordt gevonden door de bewoners én hoe de leefbaarheid zich ontwikkelt. Op deze manier beschouwd, is buurtparticipatie dus niet alleen een activiteit van een individu, maar kan het ook, net als sociale cohesie, worden gezien als een kenmerk van een buurt: de mate waarin mensen zich in een buurt inzetten voor die buurt.

Of mensen wel of niet actief zijn in hun buurt heeft te maken met hun eigen, individuele capaciteiten, normen en doelen. Maar er zit ook een relatie met de (kwaliteit van de) leefomgeving aan. Bolt en ter Maat (2005) benoemen op basis van een literatuurstudie drie soorten omstandigheden die het waarschijnlijker maken dat mensen meer participeren (in hun buurt):

1. Noodzaak (Als er leefbaarheidsproblemen zijn, zullen mensen eerder geneigd zijn er iets aan te willen doen).
2. Belang (Als mensen een belang hebben bij wat er in de buurt gebeurt, zal men eerder geneigd zijn te participeren. Dat belang kan zowel emotioneel (binding), economisch (eigenaar) als functioneel (gericht op de buurt) zijn).
3. Invloed (Inschatting dat participatie bijdraagt).

In een empirische analyse waarin die invloeden gezamenlijk werden onderzocht, vonden Bolt en Ter Maat ook ondersteuning voor deze verwachtingen. De verbondenheid met de buurt bleek het sterkst samen te hangen met buurtgerichte participatie. Verder bleek ontevredenheid over het aspect schoon (zwerfvuil, bekladding) van invloed. Ontevredenheid over de bevolkingssamenstelling in de buurt bleek *niet* te leiden tot meer, maar juist tot minder participatie. Bolt en Ter Maat suggereren dat dit te maken kan hebben met de inschatting over de slaagkans van een actie. Een moeilijk aan te pakken probleem (zoals de bevolkingssamenstelling) zou – zo is de redenering - eerder leiden tot een exit-strategie (niet meer bemoeien met activiteiten in de buurt of verhuizen uit de buurt) dan tot een voice-strategie (inspanningen om de buurt te verbeteren). Hierop aansluitend vonden Bolt en Ter Maat ook dat mensen die invloed denken te hebben op het gemeentebestuur zich actiever inzetten voor de buurt dan mensen die die invloed niet denken te hebben.

In een studie van BZK naar buurtparticipatie ¹²⁴werden deze verschillen in participatie in relatie tot de aard van de problemen in een buurt, ook gevonden. Een zekere mate van pro-

¹²⁴ Leidelmeijer (2012)

blemen, leidt tot meer actieve inzet, maar als het te veel is en zeker als de problemen sociaal van aard zijn, dan valt de actieve inzet van bewoners snel terug. Daarnaast werden in deze studie aanwijzingen gevonden voor een positieve invloed van participatie op de ontwikkeling van de leefbaarheid. Als mensen zich zichtbaar inzetten voor hun buurt bleek dat – vooral in buurten met een zwakke leefbaarheid - een positief effect te hebben op de daaropvolgende ontwikkeling van de leefbaarheid in die buurt. Omdat dit in een tijdreeks werd onderzocht en er is gecontroleerd voor allerlei andere mogelijke invloeden, is het positieve effect wel aannemelijk. Het onderliggende mechanisme is dat nog niet. Het is denkbaar dat met de inzet van de buurtbewoners de leefomgeving feitelijk is verbeterd (bijvoorbeeld minder criminaliteit), maar daar werden geen aanwijzingen voor gevonden. Wel bleek de bevolkingssamenstelling minder te zijn veranderd dan in vergelijkbare buurten waar die actieve inzet lager lag. De suggestie is dat participatie hier vooral voor vertrouwen heeft gezorgd in de buurt, waardoor mensen minder snel naar elders verhuisden en de buurt als het ware de kans kreeg om zich gunstig te ontwikkelen.

Dit voorbeeld geeft goed aan hoe complex de relaties tussen de kwaliteit van de leefomgeving, gedrag van bewoners en daarop volgende effecten van dat gedrag kunnen zijn. Om goed te begrijpen hoe het werkt – en daar ook van te kunnen profiteren in andere situaties – zal duidelijker moeten hoe het werkt, voor wie en in welke omstandigheden.

Tabel 6 Evidentie voor invloeden tussen de leefomgeving en zelfactualisatie/welzijn

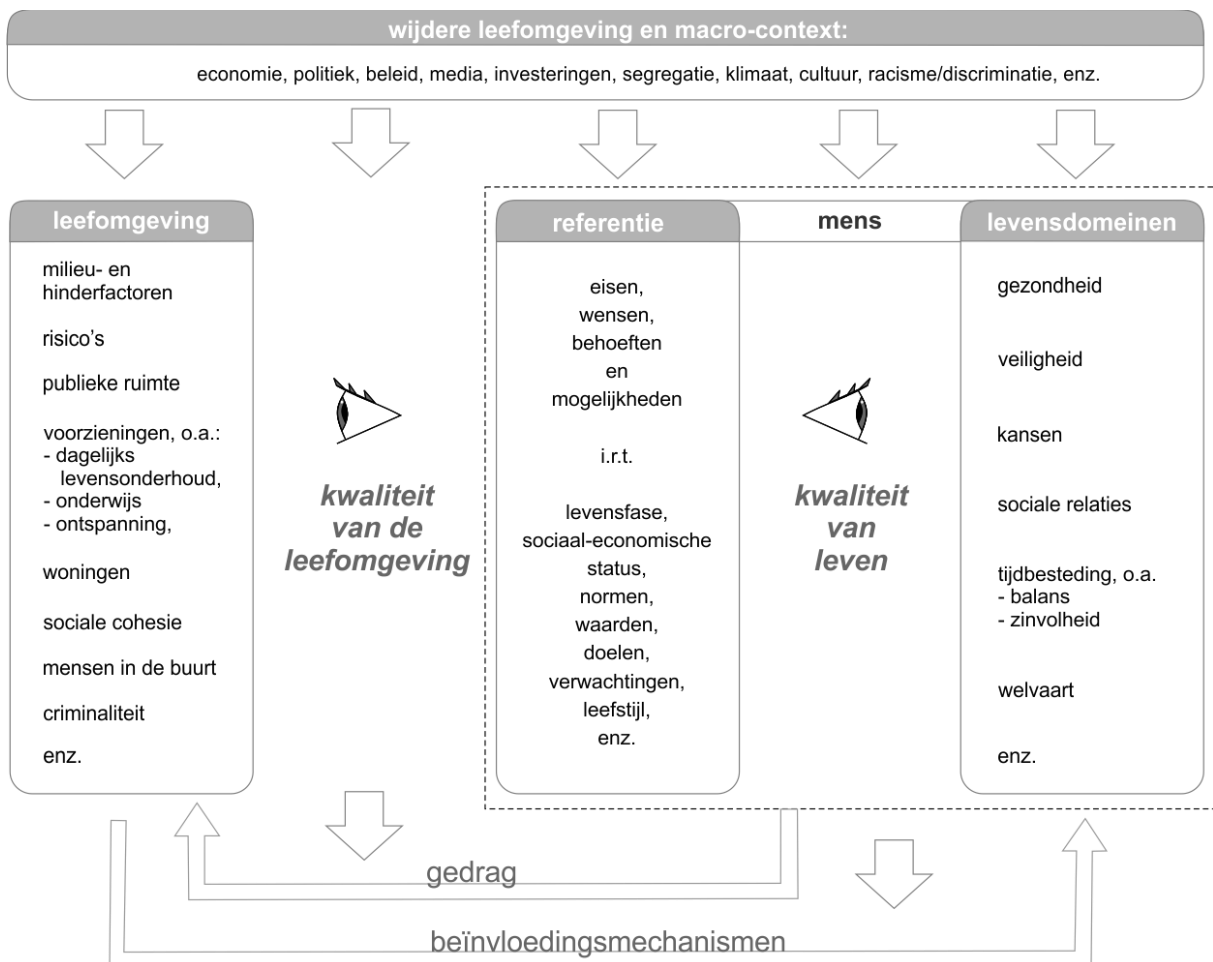
	Invloed van omgeving op zelfactualisatie en welzijn ¹²⁵		Invloed zelfactualisatie/welzijn op omgeving
Milieu- en hinderfactoren	#	+	#
Risico's	#	0	#
Publieke ruimte	#	0	0
Woningvoorraad	#	0	#
Voorzieningen	0	0	0
Culturele en institutionele factoren	0	0	#
Bevolkingssamenstelling	0	+/-	+/-
Overlast en criminaliteit	#	0	0

Noot. +: effect is (op onderdelen) aangetoond; 0: er is nog geen onderzoek naar gedaan; - effecten zijn niet aangetoond; +/-: er zijn tegenstrijdige resultaten, # n.v.t.

¹²⁵ In deze tabel beschouwen we welzijn als 'restcategorie' en niet als overkoepelend begrip dat in algemene zin de 'kwaliteit van leven' representeert.

10. Conclusie

Leefomgevingskwaliteit en kwaliteit van leven en zijn sterk verweven begrippen. Dat komt onder meer omdat de leefomgeving – naast allerlei andere invloeden zoals werk, gezondheid, inkomen enzovoort - de kwaliteit van leven van de mensen die er wonen mede kan bepalen. Die mensen maken echter ook deel uit van die omgeving en kunnen die omgeving ook weer veranderen, bijvoorbeeld door zich actief in te zetten voor hun buurt of door juist ergens anders naartoe te verhuizen. Daarmee zijn mensen van invloed op de kwaliteit van de leefomgeving, waarmee vervolgens weer de kwaliteit van leven in een gebied kan veranderen. Het conceptuele kader dat die relaties beschrijft, is weergegeven in onderstaande figuur. Het is in deel 1 van dit onderzoek ontwikkeld en heeft gefungeerd als leidraad voor deel 2.

Figuur 18 Conceptueel kader voor de verbinding tussen kwaliteit van de leefomgeving en kwaliteit van leven

Kwaliteit vanuit het perspectief van de mens

Een belangrijke overeenkomst tussen de begrippen kwaliteit van leven en leefomgevingskwaliteit is dat ze niet neutraal zijn. Zowel aan de leefomgeving als aan de levenspositie van mensen wordt betekenis gegeven – daar komt ook de term ‘kwaliteit’ vandaan - doordat ze worden beschouwd vanuit het perspectief van de mens. Voor de leefomgeving gaat het om de mate waarin die leefomgeving past bij de eisen en wensen die er door de mens aan worden gesteld. Voor kwaliteit van leven gaat het om de perceptie van individuen op hun levenspositie in relatie tot hun doelen, verwachtingen, standaarden en belangen.

Multidimensionaal

Een andere belangrijke overeenkomst tussen beide begrippen is dat ze multidimensionaal zijn. De levenspositie van mensen heeft te maken met hun gezondheid, met welvaart, met het ervaren van gelijke kansen, met het gevoel met zinvolle zaken bezig te zijn, met sociale relaties, met een goede balans tussen werk en vrije tijd, enzovoort. De leefomgeving aan de andere kant heeft betrekking op zaken als de samenstelling van de bevolking in een gebied en hoe mensen met elkaar omgaan, met milieufactoren, de woningvoorraad, de publieke ruimte, criminaliteit, enzovoort. Ook dat maakt dat begripsverwarring op de loer ligt als mensen het over *de* kwaliteit van leven of *de* leefomgevingskwaliteit hebben. Want over welke aspecten gaat het dan?

Niet universeel

Uit bovengenoemde omschrijvingen volgt dat zowel kwaliteit van leven als leefomgevingskwaliteit niet voor iedereen hetzelfde inhouden. Een omgeving die bij de ene persoon past, hoeft dat niet te doen bij een andere persoon. Er kunnen ook relevante verschillen bestaan tussen (groepen) mensen in de mate waarin bijvoorbeeld gezondheid of inkomen doorwerken in hoe iemand zijn kwaliteit van leven ervaart. Voor de ene persoon kan fysiek goed functioneren van groot belang zijn, terwijl een ander meer waarde hecht aan veel vrienden. De referentie - de eisen, wensen, doelen, verwachtingen, standaarden en belangen – die de perceptie van kwaliteit bepaalt, verschilt tussen (groepen) mensen, bijvoorbeeld afhankelijk van de levensfase, sociaal-economische status, leefstijl enzovoort. Bovendien vinden de percepties en afwegingen altijd plaats binnen de bredere context van bijvoorbeeld de cultuur, de macro-economische situatie en de bredere leefomgeving (werk, school, enzovoort) waarin iemand verkeert.

Wat ook geldt, is dat de mate waarin aspecten van de leefomgeving van invloed zijn op de kwaliteit van leven van mensen niet voor iedereen hetzelfde is. Dat kan heel specifiek zijn: de ene persoon kan ongevoelig zijn voor een bepaalde omgevingsfactor – geluid van vliegtuigen bijvoorbeeld - en een andere persoon kan er juist zo gevoelig voor zijn dat hij of zij er ziek van wordt. Maar ook in meer algemene zin kan de directe leefomgeving voor de ene persoon er veel minder toe doen dan voor de andere persoon. Dat kan bijvoorbeeld simpelweg komen omdat die ene persoon minder tijd verblijft in die leefomgeving dan de andere.

Er kan wel worden veralgemeniseerd bij de kwaliteitsbegrippen. En dat gebeurt in de praktijk ook vaak. Als er wordt veralgemeniseerd, wordt de kwaliteit van de leefomgeving bijvoorbeeld gedefinieerd op basis van kenmerken die gemiddeld genomen – of voor specifieke groepen - maken dat een leefomgeving passend is voor de mensen die er wonen. Zo kan ook de gemiddelde kwaliteit van leven, bijvoorbeeld in een land, worden afgeleid op basis van algemene gegevens over onder meer gezondheid, welvaart of opleidingsniveau van de bevolking. In beide gevallen blijft het echter belangrijk te bedenken dat daaronder een grote variatie aan 'kwaliteiten' kan schuilgaan. Het is dus goed mogelijk dat een gebied 'gemiddeld' genomen als onaantrekkelijk geldt, maar dat het voor de specifieke groep mensen die er woont juist erg aantrekkelijk is.

Op zoek naar causaliteit

De constatering dat mensen worden beïnvloed door hun omgeving, maar daar ook deel van uitmaken, én zowel de omgeving kunnen veranderen als de invloed ervan, maakt dat het zeer lastig is om causale verbanden te leggen tussen aspecten van de leefomgeving en de kwaliteit van leven van de bewoners. Eenvoudige cross-sectionele vergelijkingen tussen gebieden schieten hierin tekort en kunnen geen antwoord geven op de vraag of de problemen *in* gebieden ook de problemen *van* gebieden zijn. Dergelijke onderzoeken leveren inzicht in samenhangen – bijvoorbeeld tussen de aanwezigheid van werklozen in een gebied en problemen met veiligheid – maar kunnen nooit een goed antwoord geven op de vraag of die werklozen dan ook de oorzaak zijn van die problemen of het slachtoffer.

Om wél meer inzicht te krijgen in de mate waarin (aspecten van) de leefomgeving van invloed zijn op (domeinen van) de kwaliteit van leven van mensen die er wonen, is het nodig om de aandacht te gaan richten op de mechanismen die achter die invloeden schuilgaan. Dat betekent allereerst dat een beeld moet worden gevormd van hoe die invloed zou kunnen werken. En vervolgens zal in de tijd – longitudinaal – moeten worden onderzocht óf het ook op die manier werkt en voor wie, in welke situaties(s), welke 'dosis' ervoor nodig is, enzovoort.

Dus, stel dat de hypothese is dat een gemengde sociaal-economische samenstelling van de bevolking in een buurt ertoe leidt dat mensen met een laag opleidingsniveau sneller aan het werk komen, dan is het niet voldoende om te meten of laag opgeleiden in buurten met een gemengde samenstelling minder vaak werkloos zijn dan in andere buurten. Er zal moeten worden vastgesteld welk mechanisme hieraan ten grondslag ligt (Doen de laag opgeleiden een beroep op het netwerk van de hogere inkomensgroepen? Worden ze direct aan werk geholpen door de andere buurtbewoners? Laten ze zich inspireren door het goede voorbeeld van hun buurtbewoners?), of dat mechanisme zich ook feitelijk voordoet en binnen welke randvoorwaarden (feitelijk contact, zelfde taal, enzovoort) dat dan zo uitpakt. Dat is belangrijk, omdat er ook allerlei andere verklaringen kunnen worden gegeven voor een dergelijke samenhang die niets te maken hebben met de feitelijke aanwezigheid van een gemengde bevolkingssamenstelling.

Mechanismen voor invloeden van de leefomgeving op de mens

Momenteel worden de volgende typen mechanismen onderscheiden waarlangs de leefomgeving van invloed kan zijn op de (kwaliteit van leven van de) mensen die er wonen:

- 1) Sociaal-interactieve mechanismen. Dit zijn mechanismen waarbij sociale processen in buurten en wijken een rol spelen: sociale besmetting, collectieve socialisatie, sociale netwerken, sociale cohesie en controle, competitie, relatieve deprivatie, ouderlijke mediatie. Een voorbeeld van sociale besmetting is de invloed die uitgaat van een heersende norm in een buurt dat het normaal is om een uitkering te ontvangen en zwart te werken.
- 2) Omgevingsmechanismen. Dit zijn mechanismen waarbij natuurlijke, maar ook door mensen veroorzaakte omgevingsfactoren van invloed zijn op de fysieke en mentale gezondheid van mensen zonder tussenkomst van gedrag. Het gaat dan bijvoorbeeld om de blootstelling aan vervuilde lucht en de daarbij optredende gezondheidseffecten, maar ook blootstelling aan geweld en gevaar kunnen volgens hetzelfde principe werken.
- 3) Geografische mechanismen (bijvoorbeeld de geïsoleerde ligging van een wijk ten opzichte van werk, wat bijdraagt aan een slechtere toegang tot werk of scholing).
- 4) Institutionele mechanismen (bijvoorbeeld de keuze van bedrijven of overheden om wel of niet te investeren in specifieke gebieden wat gevolgen heeft voor de kwaliteit van leven).

Voor elke van de veronderstelde relaties tussen de leefomgeving en aspecten van kwaliteit van leven zou idealiter duidelijk worden via welk mechanisme die invloed tot stand komt, in welke omstandigheden, voor wie, hoe groot het effect is, hoe groot de 'dosis' moet zijn, enzovoort (zie ook de uitwerking in hoofdstuk 4).

Als het vele onderzoek dat de laatste decennia is gedaan naar relaties tussen leefomgeving en mens op die manier tegen het licht wordt gehouden, moet echter worden geconstateerd dat de kennis op dit niveau nog in de kinderschoenen staat. Echt, gedegen inzicht in werkingsmechanismen is beperkt en de kwantificering ervan is nog beperkter.

Dat wil niet zeggen dat er niets bekend is. Inmiddels is men het er wel over eens dat buurt-effecten bestaan. Voor sommige specifieke relaties zijn die verbanden ook vrij hard aangetoond. In Tabel 7 wordt op hoofdlijnen aangegeven voor welke relaties van omgevingsdimensies naar domeinen van kwaliteit van leven er evidentie lijkt te zijn. Daarbij maken we in beginsel geen onderscheid tussen objectieve en subjectieve indicatoren van kwaliteit van leven. Voor beide geldt namelijk dat ze van belang zijn (zie ook paragraaf 3.3).

Door de bank genomen geldt verder: hoe basaler de leefomgevingscondities (milieufactoren bijvoorbeeld of veiligheidscondities) en hoe fundamenteeler de domeinen van kwaliteit van leven (gezondheid bijvoorbeeld, hoe duidelijker de inzichten beginnen te worden en hoe

scherper de werkingsmechanismen worden geformuleerd. Maar er geldt dus ook dat hoe minder scherp gedefinieerd de aspecten worden (sociale cohesie in een wijk en welzijn van bewoners bijvoorbeeld), hoe minder eenduidige conclusies kunnen worden getrokken.

Het is aannemelijk dat op de minder basale niveaus van kwaliteit van leven, de individuele verschillen, wensen, standaarden en belangen een grotere rol spelen. Dan is de individuele variatie of die tussen subgroepen ook groter en kunnen algemene effecten minder eenvoudig worden vastgesteld. De in de tabel weergegeven invloeden kunnen dan ook betrekking hebben op specifieke effecten voor specifieke groepen mensen in specifieke omstandigheden. Juist daar meer inzicht in krijgen is een belangrijke opgave.

Tabel 7 Evidentie voor invloeden van de leefomgeving op domeinen van kwaliteit van leven

	gezondheid	veiligheid en onderdak	welvaart	gelijke kansen	zelfactualisatie	welzijn
Milieu- en hinderfactoren	+	0	-	#	#	+
Risico's	+	0	-	#	#	0
Publieke ruimte	+	0	-	0	#	0
Woningvoorraad	+	+	-	-	#	0
Voorzieningen	0	0	-	+/-*	0	0
Culturele en institutionele factoren	-	0	+/-	+/-*	0	0
Bevolkingssamenstelling	+/-	0	+	+/-*	0	+/-
Overlast en criminaliteit	+	+	-	+/-*	#	0

Noot. +: effect is (op onderdelen) aangetoond; 0: er is nog geen onderzoek naar gedaan; - effecten zijn niet aangetoond; +/-: er zijn tegenstrijdige resultaten; *: wel evidentie, maar niet in NL-situatie aangetoond; #: n.v.t.

Het is belangrijk om bij het overzicht in Tabel 7 niet alleen te kijken naar de '+'-cellen¹²⁶, maar ook naar de '-' cellen. Die hebben namelijk betrekking op relaties waar wel onderzoek naar is gedaan, maar waar de conclusie is dat er *geen* effect lijkt te zijn. Dan valt op dat in het bijzonder de invloed van de leefomgeving op welvaart beperkt is. Alleen via bevolkingssamenstelling is er evidentie voor een (in Nederland overigens zeer beperkt) effect. Als verbeteren van de welvaartspositie van mensen het doel is of het vergroten van de kansen op sociale stijging, ligt het dan ook voor de hand om het te zoeken bij andere instrumenten dan het verbeteren van de leefomgeving.

¹²⁶ Voor de meeste '+' cellen in de tabel geldt dat de relatie wel is vastgesteld, maar dat de werkingsmechanismen zelf vaak nog niet zijn aangetoond en kwantificering in termen van dosis en effect of specificatie van de omstandigheden en randvoorwaarden waarbinnen effecten zich voordoen veelal ontbreekt.

Mechanismen voor invloed van de mens op de leefomgeving

Ook voor de omgekeerde relatie – de invloed van de mens op zijn omgeving – geldt dat het wenselijk is om de aandacht te verleggen van samenhangen naar inzicht in hoe die invloed gestalte krijgt. Zo kan wel (cross-sectioneel) worden geconstateerd dat buurten waar de bewoners participeren - door bijvoorbeeld buurtfeesten of Opzoomeracties te organiseren - er beter voorstaan qua leefbaarheid dan buurten waar zij dat niet doen. Dat is echter niet voldoende om te kunnen beweren dat een dergelijke participatie ook de oorzaak is van – of in afgezwakte vorm: bijdraagt aan - een betere leefbaarheid. De relatie kan immers ook andersom liggen: in leefbare buurten is het leuker om een feest te organiseren dan in de slechte buurten en dus doen mensen het daar ook meer. Dus ook hierbij geldt dat het belangrijk is om eerst te begrijpen op welke manier gedrag van invloed zou kunnen zijn op de leefomgeving om vervolgens in de tijd te onderzoeken of dat ook zo werkt, in welke situaties en voor wie.

In grote lijnen kan de invloed van de mens op zijn omgeving via drie typen ‘gedrag’ tot stand komen:

- 1) Directe beïnvloeding van de omgeving (buurtparticipatie valt hieronder maar ook meer structureel vrijwilligerswerk of investeringen en dergelijke).
- 2) Door strategieën/gedrag waarmee (werkelijke of vermeende) invloeden van omgevingen worden veranderd of vermeden en die indirect van invloed kunnen zijn op de leefomgeving (de kinderen in een andere buurt naar school laten gaan, bepaalde plekken vermijden in de buurt, enzovoort).
- 3) Door geografische mobiliteit, waarmee iemand een andere omgeving kiest (selectie).

Ook hierbij geldt dat de inzichten die uit de literatuur naar voren komen en die in deel 2 van dit onderzoek zijn beschreven nog zelden boven het niveau van ‘samenhangen’ of ‘plausibele effecten’ uitkomen. Toch zijn er ook hier wel degelijk inzichten aan het ontstaan uit tijdreeksanalyse die meer houvast geven. Zo is bijvoorbeeld aangetoond dat:

- inkomensgerelateerde selectie-effecten mede van invloed zijn op de samenstelling van de bevolking in een gebied,
- strategieën en gedrag om (werkelijke of veronderstelde) nadelige effecten buurten te vermijden voor het individu weliswaar positief kunnen uitpakken, maar op het niveau van de buurt vaak een negatief zelfversterkend effect hebben.

Ook zijn er aanwijzingen dat de actieve inzet van bewoners om hun buurt te verbeteren op bijdragen aan het versterken van het vertrouwen van buurtbewoners in de ontwikkeling in hun wijk, waardoor de stabiliteit en de leefbaarheid in de buurt verbeteren.

Kennislacunes

Veel van wat is en wordt gedaan in buurten in wijken om de leefbaarheid en/of de kwaliteit van leven van bewoners te verbeteren, wordt meer ingegeven door een idee of een wens

over wat positief zou kunnen bijdragen, dan dat het is gestoeld op gefundeerde inzichten en bewezen werkingsmechanismen. Dat is ook begrijpelijk omdat nog veel onbekend is.

Dat er nog relatief weinig écht is uitgekristalliseerd, komt door minimaal twee factoren: de complexiteit van de werkelijkheid waarin de effecten moeten worden vastgesteld (en waarin die effecten dus ook bijzonder lastig kunnen worden geïsoleerd) en het beslag op de tijd dat nodig is om tot inzichten te komen. Longitudinaal onderzoek kost nu eenmaal meer tijd dan een vergelijking van gebieden op enig moment. Verder geldt dat het met terugkijkende kracht vaststellen van effecten vaak lastig is omdat daarvoor de gegevens ontbreken.

De inventarisatie van de literatuur laat zien dat er niet zozeer sprake is van onontgonnen terreinen – relaties waar geen onderzoek naar is gedaan, maar waar dat wel wenselijk is. Wat wel speelt is dat het niveau van kennis en inzicht op veel vlakken nog niet voldoende is ontwikkeld om ook echt houvast te kunnen geven voor beleid.

Dat maakt het wenselijk om – vanuit het beleid gedacht – nadrukkelijk prioriteiten te stellen in waar de kennisbehoefte ligt. Het is veelal namelijk wel mogelijk om specifieke vragen te beantwoorden. Zo is het denkbaar dat kan worden nagegaan of het ‘in de wijk’ wonen van mensen die voorheen in instellingen verbleven, bijdraagt aan hun kwaliteit van leven (en dat van anderen) en welke mechanismen daarbij van toepassing zijn – en voor wie wel en niet en in welke situaties. Vooral dat laatste onderscheid kan handvatten voor beleid bieden: in welke omstandigheden kan dit succesvol zijn en in welke niet? Met een goede combinatie van kwalitatief en kwantitatief onderzoek moet het inzicht in dat soort vragen kunnen worden vergroot en verstevigd.

Bijlage 1 Geraadpleegde literatuur

- Aalbers, M. (2005) Who's afraid of red, yellow and green? Redlining in Rotterdam, *Geoforum*, 36, p. 562-580.
- Ainsworth, J.W. (2002) Why does it take a village? The mediation of neighborhood effects on educational achievement, *Social Forces*, 81(1), 117-152.
- Atlas voor gemeenten (2015), Verschillen, ongelijkheid en segregatie. Een literatuurstudie.
- Asad, A.L., (2015), A social relations approach to neighborhood selection: evidence from a mixed-method study of hurricane Katrina survivors. Zie http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic1525893.files/asad_020115_circulating.pdf, laatst bezocht 2 september 2015.
- Bailey, N. (2012), How spatial segregation changes over time: sorting out the sorting process. *Environment and planning A* 44(3): p. 705 – 722.
- Bailey, N., Besemer, K., Bramley, G., Livingston, M., (2015), How Neighbourhood Social Mix Shapes Access to Resources from Social Networks and from Services. *Housing Studies* 30(2): p. 295 – 315.
- Bakens, J., H.L.F. de Groot, P. Mulder en C.J. Pen (2014), Soort zoekt soort. Clustering en sociaaleconomische scheidslijnen in Nederland. Amsterdam: VU/Platform31.
- Baliatsas, C. (2014), Non-specific physical symptoms in relation to actual and perceived exposure to electromagnetic fields (EMF): A multidisciplinary approach, PhD thesis: Utrecht.
- Bambra, C., Gibson, M., Sowden, A., Wright, K., Whitehead, M., Petticrew, M. (2011), Tackling the wider social determinants of health and health inequalities: evidence from systematic reviews.
- Bauder, H. (2001) "You're good with your hands, why don't you become an auto-mechanic": Neighborhood context, institutions and career development, *International Journal of Urban and Regional Research*, 25, p. 593-608.
- Bergeijk, E. van, A. Kokx, G. Bolt & R. van Kempen (2008). Helpt herstructurering? Effecten van stedelijke herstructurering op wijken en bewoners. Universiteit Utrecht.
- Bergström, L, Van Ham, M, (2010), Understanding Neighbourhood Effects: Selection Bias and Residential Mobility. In: in : Van Ham M., Manley D., Bailey N., Simpson L., Maclennan D. (eds.), *Neighbourhood Effects Research: New Perspectives*, Springer Dordrecht, 2012, p. 79 - 99
- Bergström, L, Van Ham, M, Manley, D (2010), Neighbourhood choice and neighbourhood reproduction, Discussion paper series //Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit, No. 5238.
- Boer, M. de & B. Doucet (2012). Over leven met gentrificatie, *Rooilijn* 45 / Nr. 4 / 2012, pp. 252-257.
- Bolt, G. (2003) Een wederzijdse relatie - Segregatie in het onderwijs en op de woningmarkt, *Vernieuwing*, 62 (8/9), p. 15-17.

- Bolt, G. en R. ter Maat (2005), *Participatie in de buurt*, Tijdschrift voor de Volkshuisvesting, 2005, 6, pp. 56-62.
- Boterman, W.R. (2013) *Dealing with Diversity*. Middle-class family households and the issue of 'black' and 'white' schools in Amsterdam, *Urban Studies*, 50(6), p. 1130-1147.
- Buffel, T., Phillipson, C. and T. Scharf (2013) Experiences of neighbourhood exclusion and inclusion among older people living in deprived inner-city areas in Belgium and England, *Ageing and Society*, 33(01), p. 89-109.
- Byrne, B. (2006) In search of a good mix: race, class, gender and practices of mothering, *Sociology*, 40, p. 1001-1017
- Byrne, B. (2009) Not just class: towards an understanding of the whiteness of middle-class schooling choice, *Ethnic and Racial Studies*, 32, p.424-441.
- CE Delft (2004), *Eindnotitie snelheid en milieu*.
- Dahlgren, G., Whitehead, M, (2007), *European strategies for tackling social inequities in health: leveling up, part 2*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
- Das, M., Musterd, S., De Vos, S., Latten, J., (2011), *Maakt het uit waar je woont? Sociale stijging en invloed van de buurt*. Bevolkingstrends 01/2011.
- Diez Roux, A.V. (2004) 'Estimating Neighborhood Health Effects: The Challenges of Causal Inference in a Complex World', *Social Science & Medicine*, 58(10): 1953-60.
- Doff, W. (2010) *Puzzling neighbourhood effects: Spatial selection, ethnic concentration and neighbourhood impacts*, proefschrift: TU Delft.
- Easterlin, R. (1974). Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence. In Paul A. David and Melvin W. Reder, eds., *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramovitz*, New York: Academic Press, Inc.
- EIU.com The Economist Group (2015) "Global Liveability Ranking and Report August 2015". EIU.com. The Economist Group
- EIU.com. The Economist Group (2012) *Best cities ranking and report; A special report from the Economist Intelligence Unit*.
- Ellen, I.G. and M.A. Turner (1997) Does neighborhood matter? Assessing recent evidence, *Housing Policy Debate*, 8(4), p. 833-866, DOI: 10.1080/10511482.1997.9521280.
- Elsinga, M., Hoekstra, J., (2004), *De betekenis van eigenwoningbezit. Achtergrondstudie bij het advies 'Op eigen kracht – eigenwoningbezit in Nederland'*. In opdracht van de VROM-raad.
- European Commission Working Group on Health and Socio-Economic Aspects (2004). *position paper on dose-effect relationships for night time noise'*.
- Flap, H. and Boxman, E. (2000) *Getting started: The influence of social capital on the start of the occupational career*. In: Lin, N., Cook, K.S. and R.S. Burt (eds.) *Social Capital: Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter.

- Florida, R. (2002), *The Rise Of The Creative Class: And how it's transforming work, leisure, community and everyday life*, New York: Basic Books
- Florida, R. (2008) *Who's Your City?: How the creative economy is making where to live the most Important decision of your life*, New York: Basic Books.
- Furstenberg, F. F., Jr. (1993). How families manage risk and opportunity in dangerous neighborhoods. In W. J. Wilson (Ed.), *Sociology and the public agenda* (pp. 231-238). Newbury Park, CA: Sage.
- Furstenberg, F.F. (1999) *Managing to make it: Urban Families and adolescent success*. Chicago: University of Chicago Press.
- Galster, G. and Santiago, A.M. (2006) What's the hood got to do with it? Parental perceptions about how mechanisms affect their children, *Journal of Urban Affairs*, 28(3), p. 201-226.
- Galster, G.C. (2012). The Mechanism(s) of Neighbourhood Effects: Theory, Evidence, and Policy Implications. In: M. van Ham et al. (eds.), *Neighbourhood Effects Research: New Perspectives*, pp. 23-56. Springer.
- Galster, G.C., Friedrichs, J., (2015), *The Dialectic of Neighborhood Social Mix: Editors' Introduction to the Special Issue*. *Housing Studies* 30(2);p. 175 – 191.
- Gezondheidsraad. Een gezond binnenmilieu in de toekomst. Den Haag: Gezondheidsraad, 2013; publicatienr. 2013/17
- Gezondheidsraad (2012), *Sociale aspecten van de leefomgeving in relatie tot milieu en gezondheid: Achtergrondstudie*.
- Gielen, P. S. Elkhuisen, Q. van den Hoogen, Th. Lijster en H. Otte. *De Waarde van Cultuur*. Onderzoekscentrum Arts in Society/ Rijksuniversiteit Groningen i.o.v. Departement Cultuur, Jeugd, Sport en Media en het onderzoeksplatform Cultuur, Brussel: Fred Dhont.
- Gobillon, L., Selod, H. and Y. Zenou (2007). The mechanisms of spatial mismatch, *Urban Studies* 44(12), p. 2401-2427.
- Gruen R.L., Weeramanthri T.S., Knight S.S., Bailie R.S. (2009), *Specialist outreach clinics in primary care and rural hospital settings*. (Review), *Cochrane review*: JohnWiley & Sons, Ltd,
- Hamam Serag El Din, Ahmed Shalabya, Hend Elsayed Farouh, Sarah A. Elariane, *Principles of urban quality of life for a neighbourhood*, *HBRC Journal*, vol. 9, Issue 1, April 2013, Pages 86–92.
- Harding D.J., L. Gennetian, C. Winship, L. Sanbonmatsu, J. R. Kling (2010), *Unpacking Neighborhood Influences on Education Outcomes: Setting the Stage for Future Research*, Working paper.: national bureau of economic Research.
- Hart, J. de (2002), *Theoretische uitgangspunten, conceptualisering en doelstellingen*. In: J. de Hart (red.) *Zekere banden – sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.
- Hedman, L., D. Manley, M. van Ham en J. Östh (2012), 'Cumulative Exposure to Disadvantage and the Intergenerational Transmission of Neighbourhood Effects'. *IZA Discussion Paper No. 6794*.

- Hedman, L., M. van Ham en D. Manley (2011), 'Neighbourhood choice and neighbourhood reproduction'. In: *Environment and Planning* 43:1381-1399.
- Ihlanfeldt, K. and Sjoquist, D. (1998) The spatial mismatch hypothesis: a review of recent studies and their implications for welfare reform, *Housing Policy Debate*, 9(4), p. 849–892.
- Jarrett, R.L. (1997) Bringing families back in: Neighbourhood effects on child development. In: J. Brooks-Gunn (eds.) *Neighbourhood poverty: Context and consequences for children*. New York: Russell Sage Foundation, p. 48-64.
- Jensen, A.-M. (2009) Mobile children: Small captives of large structures?, *Children & Society*, 23(2): p. 123–135.
- Kaal, H.L. en G.N.G. Vanderveen (2007) Hoe groot is uw buurt?, *Rooilijn*, 40(2), p. 90 – 97.
- Kain, J.F. (1992) The Spatial Mismatch Hypothesis: Three Decades Later, *Housing Policy Debate*, 3(2), p. 371–460.
- Kam, G. de en B. Needham (2003), Een hele opgave, over sociale cohesie als motief bij stedelijke vernieuwing, Nijmegen, DGW/NETHUR Partnership 24.
- Kamp, I., K. Leidelmeijer et al (2003). Urban environmental 'Quality and human well-being: Towards a conceptual framework and demarcation of concepts; a literature study. *Landscape and Urban Planning* 65 (2003) 5–18.
- Karsten, L. (2003) Family gentrifiers: Challenging the city as a place simultaneously to build a career and to raise children, *Urban Studies*, 40(12): 2573–2584.
- Karsten, S., Felix, C., Ledoux, G., Meijnen, W., Roeleveld, J. and Van Schooten, E. (2006) 'Choosing Segregation or Integration?: The Extent and Effects of Ethnic Segregation in Dutch Cities', *Education and Urban Society*, 38(2): 228.
- Karsten, S., Roeleveld, J., Ledoux, G., Felix, C. and D. Elshof (2002) Schoolkeuze in een multi-etnische samenleving. Amsterdam : SCO-Kohnstamm Instituut, SCO-rapport; 642
- Kleinhans, R., Van Ham, M. (2013), *Lessons Learned from the Largest Tenure Mix Operation in the World: Right to Buy in the United Kingdom*. IZA Discussion paper no. 7168.
- Kleinhans, R.J. (2005). *Sociale implicaties van herstructurering en herhuisvesting*. Proefschrift TUDelft
- Kruize, H. (2007), *On environmental equity. Exploring the distribution of environmental quality among socio-economic categories in the Netherlands*. *Netherlands Geographical Studies* 539.
- Kruize, H., Driessen, P.P., Glasbergen, P., Van Egmond, K.N. (2007), *Environmental equity and the role of public policy: experiences in the Rijnmond region*. *Environmental Management*, 40:578 – 595.
- Lamont, M., S. Beljean en M. Clair (2014), 'What is missing? Cultural processes and causal pathways to inequality'. In: *Socio-Economic Review* (advance online access) 1-36.
- Langlois, A. and D.E. Anderson, *Resolving the Quality of Life/Well-being Puzzle: Toward a New Model*. *Canadian Journal of Regional Science/Revue canadienne des sciences régionales*, X XV : 3 (Autumn/automne 2002), 501-512.

- Lee, A.C.K., Maheswaran, R., (2010) The health benefits of urban green spaces: a review of the evidence. *Journal of Public Health* 33:2, p. 212 – 222.
- Leidelmeijer, K. (2012). Buurtparticipatie en leefbaarheid. RIGO i.o.v. BZK/WWI.
- Leidelmeijer, K. en I van Kamp (2003) Kwaliteit van de Leefomgeving en Leefbaarheid: Naar een begrippenkader en conceptuele inkadering. RIGO en RIVM i.o.v. VROM-DGM-LMV.
- Leidelmeijer, K, Menkveld, M., Cozijnsen, E., Heemskerk, H. (2009), Mechanische ventilatie in nieuwe woonwoningen. Ervaringen en oordelen van bewoners over de kwaliteit van ventilatie en de eigen gezondheid. Amsterdam: RIGO rapport 10700.
- Leidelmeijer, K. G. Marlet e.a. (2011) Leefbaarheid in krimpgebieden: een verkenning van de relatie tussen bevolkingskrimp en leefbaarheid, RIGO en Atlas voor Gemeenten i.o.v. BZK/WWI. Uitgave RIGO, Amsterdam, augustus 2011..
- Leidelmeijer, K. G. Marlet e.a. (2011) Omslagpunten in de ontwikkeling van wijken; leefbaarheid en selectieve migratie, Uitgave Ministerie van BZK, Den Haag
- Leidelmeijer, K., G. Marlet e.a., De Leefbaarometer (2008); Leefbaarheid in Nederlandse wijken en buurten gemeten en vergeleken - rapportage instrumentontwikkeling, RIGO en Atlas voor gemeenten i.o.v. Ministerie van VROM.
- Leventhal, T. and Brooks-Gunn, J. (2000) The Neighborhoods They Live in: The Effects of Neighborhood Residence on Child and Adolescent Outcomes, *Psychological Bulletin*, 126(2), 309-337.
- Lin, N. (2001) *Social capital: A theory of social structure and action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lorenc, T; Clayton, S; Neary, D; Whitehead, M; Petticrew, M; Thomson, H; Cummins, S; Sowden, A; Renton, A (2012) Crime, fear of crime, environment, and mental health and wellbeing: Mapping review of theories and causal pathways. *Health & place*, 18 (4). pp. 757 – 765.
- Maris E. (2008), *The Social Side of Noise Annoyance (De Sociale Kant van Geluidhinder)*, proefschrift: Leiden.
- Manley, D., van Ham, M., Doherty, J., (2011) : Social mixing as a cure for negative neighbourhood effects: Evidence based policy or urban myth?, IZA Discussion paper No. 5634.
- Marlet, G.A. (2009), *De aantrekkelijke stad*, Nijmegen: VOC Uitgevers
- Matthews, P., Besemer, K., (2014), *Poverty and social networks evidence review. A Report for the Joseph Rowntree Foundation Anti-Poverty Programme*. Joseph Rowntree Foundation.
- Mercer.com. (2015) *Quality of Living City Rankings*. Mercer LLC.
- Miltenburg, E.M., (2015), *The Conditionality of Neighbourhood Effects upon Social Neighbourhood Embeddedness: A Critical Examination of the Resources and Socialisation Mechanisms*. *Housing Studies* 30(2):p. 272 – 294.
- Ministerie van VROM (2001), *Een wereld en een wil: werken aan duurzaamheid*, Nationaal Milieubeleidsplan 4
- Ministerie van VROM (2003), *Leefbaarheid van wijken*. Den Haag

- Musterd, S. and Andersson, R. (2005) 'Housing Mix, Social Mix, and Social Opportunities', *Urban Affairs Review*, 40(6): 761.
- Musterd, S. et al. (2011), 'Neighbourhood Composition and Economic Prospects: a Longitudinal Study in the Netherlands'. In: *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 103(1):85-100.
- Musterd, S., Ostendorf, W. and De Vos, S. (2003) 'Neighbourhood Effects and Social Mobility: A Longitudinal Analysis', *Housing Studies*, 18(6): 877-92.
- Newman, K.S. (1999) *No shame in my game: The working poor in the inner city*. New York: Russell Sage Foundation and Knopf.
- O'Campo, P. et al. (2015), 'The Neighbourhood Effects on Health and Well-being (NEHW) study'. In: *Health & Place* 31:65-74.
- OECD (2013), *How's Life 2013: measuring Well Being*, OECD Publishing
- PBL (2012) *Balans van de Leefomgeving 2012*. Den Haag: Planbureau voor de leefomgeving
- PBL (2014), *Balans van de Leefomgeving 2014. De toekomst is nú*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving
- Perlaviciute, G. en L. Steg (2012), 'Quality of life in residential environments'. In: *Psychology* 3(3):325-340.
- Permentier, M. (2009) *Reputation, neighbourhoods and behaviour*. Netherlands Geographical Studies 383, Utrecht.
- Pinkster, F.M. (2009) *Living in concentrated poverty*, Universiteit van Amsterdam.
- Pinkster, F.M. (2009) *Living in concentrated poverty*. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Pinkster, F.M. and J. Droogleever Fortuijn (2009) Watch out for the neighbourhood trap! : A case study on parental perceptions of and strategies to counter risks for children in a disadvantaged neighbourhood, *Children's Geographies*, 7(3), p. 323-337.
- Putnam, R. (2000), *Bowling alone, the collapse and revival of American community*, New York: Simon and Schuster.
- Raad voor volksgezondheid en zorg (2015), *Verkenning ruimte voor redzaamheid*.
- Reay, D. (2001) Finding or losing yourself?: Working-class relationships to education, *Journal of Education Policy*, 16, p. 333-346.
- Renwick, R., A. Fudge Schormans, and B Zekovic 'Quality of Life for Children with Developmental Disabilities: A New Conceptual Framework in *Journal on Developmental disabilities*, vol. 10, 1, 2003, pp. 107-121.
- RIVM (2014), *Introductie leefomgeving en gezondheid. Een beknopt RIVM-overzicht*. Zie http://www.rivm.nl/dsresource?objectid=rivmp:257859&type=org&disposition=inline&ns_nc=1, laatst geraadpleegd 2 september 2015.
- Robinette, J.W., Charles, S.T., Mogle, J.A., Almeida, D.M., (2013), Neighborhood cohesion and daily well-being: results from a diary study. *Social Science & Medicine* 96:174 – 182.

- Sampson, R.J., Morenoff, J.D. and Gannon-Rowley, T. (2002) 'Assessing'Neighborhood Effects' Social Processes and New Directions in Research', *Annual Review of Sociology*, 28: 443-78.
- Schelling, T. (1971) Dynamic models of segregation, *Journal of Mathematical Sociology*, 1, p.143-186.
- SCP (2014), Sterke steden, gemengde wijken, Bevolkingsdynamiek in Amsterdam, Rotterdam, Arnhem en Groningen, 1999 tot en met 2008, SCP-publicatie 2014-4: Den Haag.
- SCP (2009), Goede buren kun je niet kopen: Over de woonconcentratie en woonpositie van niet-westerse allochtonen in Nederland, SCP-publicatie 2009/3: Den Haag.
- Schnabel, P. (2000), Vergroting van de maatschappelijke cohesie door versterking van de sociale infrastructuur. Probleemverkenning en aanzet tot beleid. In: R.P. Hortulanus en J.E.M. Machielse (red.). In de marge. Het sociaal debat, deel 1 (21-34). Den Haag: Elsevier bedrijfsinformatie.
- Scope (2012), Barometer leefbaarheid, Middelburg
- Sharkey, P. (2008), 'The Intergenerational Transmission of Context'. In: *American Journal of Sociology* 113(4):931-969.
- Sharkey, P. en F. Elwert (2011), 'The Legacy of Disadvantage. Multigenerational Neighborhood Effects on Cognitive Ability'. In: *American Journal of Sociology* 116:1934-1981.
- Sharkey, P. en J.W. Faber (2014), 'Where, When, Why, and For Whom Do Residential Contexts Matter? Moving Away from the Dichotomous Understanding of Neighborhood Effects'. In: *American Review of Sociology* 40:559-579.
- Shumway, J.M., Otterstrom, S., Glavac, S., (2014), Environmental Hazards as Disamenities: Selective Migration and Income Change in the United States from 2000–2010. *Annals of the Association of American Geographers* 104:2, p. 280 – 291.
- Slater, T. (2013), 'Your Life Chances Affect Where You Live: A Critique of the 'Cottage Industry' of Neighbourhood Effects Research'. In: *International Journal of Urban and Regional Research* 37(2):367-387.
- Small, M. L., Newman, K. (2001). Urban Poverty after The Truly Disadvantaged: The Rediscovery of the Family, the Neighborhood, and Culture. *Annual Review of Sociology* 27:23-45.
- Stevenson, B. and J. Wolfers (2008) Economic Growth and Subjective Well-Being: Reassessing the Easterlin Paradox. *Brookings Papers on Economic Activity* Vol. 2008, pp. 1-87
- Sykes, B. (2011) *Spatial Order and Social Position: Neighbourhoods, Schools and Educational Inequality*, University of Amsterdam.
- Tay, L., Diener, E. (2011). "Needs and subjective well-being around the world", *Journal of personality and social psychology* 101(2): 354-365.
- TNO (2010), Evaluatie dynamiserende maximumsnelheden. TNO-rapport 034.20312.
- Valentine, G. (1997) Children's outdoor play: The moral landscapes of childhood, *Environment and Planning D: Society and Space*, 14(5), p. 581-599.

- van Ham M. and Manley D. (2010) The effect of neighbourhood housing tenure mix on labour market outcomes: a longitudinal investigation of neighbourhood effects. *Journal of Economic Geography* 10, 257-282.
- Van Ham, M. en D. Manley (2012), 'Neighbourhood effects research at a crossroads: Ten challenges for future research'. Working Paper Series des Rates für Sozialund Wirtschaftsdaten, No. 204.
- Van Ham, M. et al. (2013), 'Intergenerational transmission of neighbourhood poverty: an analysis of neighbourhood histories of individuals'. In: *Transactions of the Institute of British Geographers* 39:402-417.
- Van Kempen, E. (1994) The dual-city and the poor: social polarisation, social segregation and life chances, *Urban Studies*, 31, pp 995-1005.
- Van Vught, M., Dowding, K., John, P. and E. Van Dijk (2003) The exit of residential mobility or the voice of political action? Strategies for problem solving in residential communities, *Journal of applied Social Psychology*, 33, p. 321-338.
- Verweij, A. (2014) Concentratiewijken: springplank of getto? Soort zoekt soort. Clusteringen sociaal-economische scheidslijnen in Nederland. Amsterdam: VU/Platform31
- Visser, K., G. Bolt en R. van Kempen (2015). Buurteffecten op kinderen: een literatuurstudie. Universiteit van Utrecht i.o.v. Ministerie van BZK.
- VROMRaad (2004), *Op eigen kracht. Eigenwoningbezit in Nederland.*
- Wacquant, L.J.D. (1993) Urban outcasts: Stigma and division in the black American ghetto and the French periphery, *International Journal of Urban and Regional Research*, 17, pp.366-383.
- Wellman, B. and S. Wortley (1990) Different strokes from different folks: Community ties and social support, *American Journal of Sociology*, 96(3), p.558-588.
- Wilson, W.J. (1996) *When work disappears*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Wodtke, G.T. (2013), 'Duration and Timing of Exposure to Neighborhood Poverty and the Risk of Adolescent Parenthood'. In: *Demography* 50:1765-1788.
- World Health Organization (1997/1998), WHOQOL Group, Programme on Mental Health, Division of Mental Health and Prevention of Substance Abuse. *Measuring quality of life.*

Bijlage 2 Geraadpleegde deskundigen

Gideon Bolt – Universiteit Utrecht

Wenda Doff – Technische Universiteit Delft

Maarten van Ham – Technische Universiteit Delft

Irene van Kamp – Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu

Lia Karsten – Universiteit van Amsterdam

Sjoerd Karsten – Universiteit van Amsterdam

Ronald van Kempen - Universiteit Utrecht

Hanneke Kruize – Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu

Fenne Pinkster, Universiteit van Amsterdam

Inger Plaisier – Sociaal en Cultureel Planbureau

Lotte Vermeij – Sociaal en Cultureel Planbureau

Kirsten Visser – Universiteit Utrecht / Sociaal en Cultureel Planbureau